

Oud@Utrecht



Singelherstel • Spoorlijn Zeist • Mariakerkbijbel

Oproep auteurs en kopij

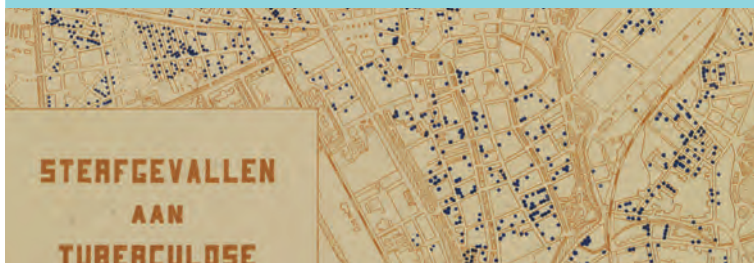
De redactie van Tijdschrift Oud-Utrecht is op zoek naar nieuwe artikelen van historisch onderzoekers (beroeps- of hobbymatig) over Utrechtse gebeurtenissen, personen of plekken. Ook bijdrages van studenten geschiedenis en aanverwante studies zijn welkom.

Artikelen (ongeveer 2.500 woorden) worden beoordeeld en van advies voorzien door een redactie van deskundigen. De eindredacteur kan helpen bij het beter leesbaar maken en de afbeeldingskeuze.

Voorstellen voor artikelen met korte omschrijving zijn welkom op redactie.tijdschrift@oud-utrecht.nl.



Agenda



Historisch café: virussen in het Utrechtse verleden

Tijdens dit historisch café vertelt Cor van Ingen hoe Utrechters in het verleden omgingen met ernstige bedreigingen van hun gezondheid. Nu we midden in een corona-pandemie zitten, is het goed om stil te staan bij de vraag hoe Utrechters vroeger omgingen met ziektes die rampen werden. Cor van Ingen werkte jaren bij het RIVM als vries-droog-specialist. Zijn grote belangstelling voor geschiedenis combineert hij met zijn kennis van virussen.

Vrijdag 12 februari 2021 (corona-maatregelen voorbehouden) om 17.00u in de theaterzaal van Bibliotheek Neude. Beperkt aantal plaatsen, gratis reserveren verplicht: vanaf 5 februari 10.00u via www.oud-utrecht.nl.



Lezing: Utrechtse merktekens

De vele tekens die we terugzien in de oude Utrechtse parochiekerken en op sommige gebouwen vertellen verhalen die soms eeuwenlang vergeten zijn geweest. Sjoerd de Boer neemt ons in een lezing mee in de opkomst en evolutie van deze mysterieuze merktekens. Zo herinneren altaarstenen die de Beeldenstorm overleefden nog aan de periode van voor de reformatie. In de Jacobikerk liggen drie van zulke voormalige altaarstenen, later hergebruikt als vloertegels.

Woensdag 17 februari 2021 (corona-maatregelen voorbehouden) om 19.30 in Zalencentrum Utrecht Zuid, Amaliadwarsstraat 2D. Toegang € 5,- Aanmelden en betalen via www.oud-utrecht.nl verplicht. Dat kan vanaf woensdag 10 februari om 10.00 uur.



Historische cafés terugkijken

Van de historische cafés in Bibliotheek Neude worden video-opnames gemaakt die u thuis kunt terugkijken. Dit met het oog op het beperkte aantal plaatsen vanwege de corona-maatregelen. In het Historisch Café van december vertelde Jessica van Geel over twee Truussen: Truus Schröder-Schröder, bekend van het Rietveld-Schröder huis en verzetsheldin Truus van Lier. Ze waren burens op de Prins Hendriklaan. Ook terug te zien is het Historisch Café van september met Arjan den Boer. Hij vertelde over Joseph Crouwel, de architect van het Postkantoor Neude en het Anatomiegebouw aan de Biltsche Grift.

Terugkijken via www.oud-utrecht.nl of YouTube-kanaal Oud-Utrecht.

Colofon

Tijdschrift Oud-Utrecht 94e jaargang nummer 1, februari 2021 / ISSN 1380-7137.

Uitgave van de Historische Vereniging Oud-Utrecht, verschijnt zes keer per jaar.

Redactie Arjan den Boer (eindredactie), Lisette le Blanc, Elisabeth de Ligt, Marion van Oudheusden, Joyce Pennings, Bettina van Santen, Kaj van Vliet.

Redactieadres redactie.tijdschrift@oud-utrecht.nl / Postbus 131, 3500 AC Utrecht.

Kopij maximale omvang 2.500 woorden (incl. noten/bronnen). Redactierichtlijnen: zie www.oud-utrecht.nl.

Publicatierechten van afbeeldingen zijn naar beste intentie geregeld. Wie meent dat zijn of haar rechten niet zijn gerespecteerd wordt verzocht contact op te nemen.

Ontwerp Jeroen Tirion BNO, Utrecht. **Druk** Drukkerij Roelofs BV, Enschede.

Verkooppunten losse nummers à € 4,95 (themanummers € 7,50) via www.oud-utrecht.nl/webwinkel en bij Het Utrechts Archief (Hamburgerstraat 28), Centraal Museum (Agnietenstraat 3), Museum Catharijneconvent (Lange Nieuwstraat 38), Utrecht Toerisme (Domplein 9). Boekhandels: Broese (Oudegracht 112b), De Bilthovense Boekhandel (Julianalaan 1) en bij Ako, Bruna, Primera en Readshop in stad en provincie Utrecht.

Historische vereniging Oud-Utrecht is opgericht in 1923 en wil de kennis van en belangstelling voor Utrechtse geschiedenis, archeologie en monumenten stimuleren en waken over het behoud van het lokale en regionale erfgoed.

Voorzitter Dick de Jong.

Secretariaat secretariaat@oud-utrecht.nl / Postbus 91, 3500 AB Utrecht.

Lidmaatschap Contributie € 37,50 per jaar (huisgenootlid € 17,50 / jongeren tot 26 en U-pashouders € 20 / bedrijven € 50).

Ledenadministratie Aanmelden of opzeggen (vóór 1 december) via ledenadministratie@oud-utrecht.nl / Zuiderstraat 18a, 3434 BH Nieuwegein. Bank: NL27 INGB 0000 575 520, Nieuwegein.

Website www.oud-utrecht.nl / redactie.website@oud-utrecht.nl.



Omslag

Bolwerk Sonnenborgh, onlangs aangewezen als Nationaal Chemisch Erfgoed. Afgelopen jaar is de bastionmuur gerestaureerd in opdracht van Stichting K.F. Hein Fonds Monumenten.

FOTO ANDRÉ RUSSCHER I.O.V. STICHTING K.F. HEIN FONDS MONUMENTEN

4



Armand Heijnen

Sonnenborgh als chemisch erfgoed

9



Bettina van Santen

Opgravingen bij het singelherstel

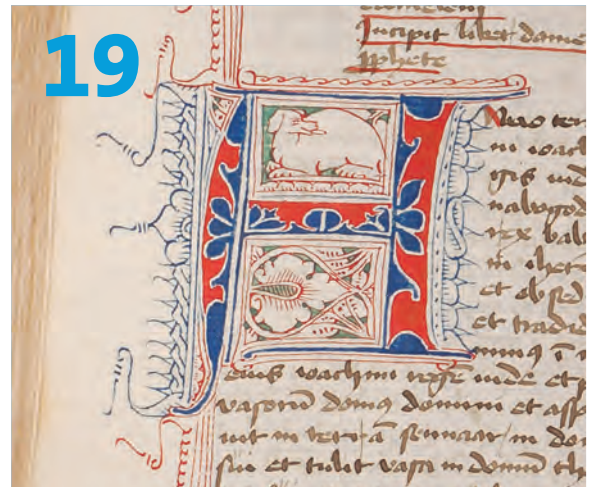
14



Hans Buiter

De spoorlijn Utrecht-Bilthoven-Zeist

19



Bart Jaski

Mariakerkbijbel

24



Llewellyn Bogaers

Bespreking: De Catharinakerk

27 Signalementen



Een scheikundelaboratorium op Sonnenborgh als chemisch erfgoed

De Historische Groep van de Koninklijke Nederlandse Chemische Vereniging kiest jaarlijks een locatie die het predicaat 'Nationaal Chemisch Erfgoed' mag dragen.¹ In 2020 werd als derde historische plek museum en sterrenwacht Sonnenborgh in Utrecht aangewezen. Hier bevond zich eind 17e eeuw het 'Laboratorium chemicum' van Johann Conrad Barchusen, het oudste scheikundelaboratorium van Nederland waarvan resten bewaard bleven.

Armand Heijnen is historicus en publicist. Hij was tot voor kort als redacteur verbonden aan de Universiteit Utrecht.

Bij de restauratie van het bolwerk Sonnenborgh in 2000 kwamen stookovens, enkele scheikundige instrumenten en de bijna onbeschadigde tegelvloer van het bescheiden laboratorium uit 1695 tevoorschijn. Onder de voorwerpen bevond zich een alambiek (glazen destilleertoe-stel). De restanten zijn nu uitgestald in een bescheiden permanente tentoonstelling in de kelders van de Sterrenwacht. Het laboratorium maakte deel uit van de in 1636 opgerichte Utrechtse universiteit en werd gebruikt door de hoogleraar Johann

Conrad Barchusen (1666-1723). Het is niet geheel toevallig dat het laboratorium een plek kreeg in Sonnenborgh, want daar bevond zich ook de eerste botanische tuin van de universiteit.

Hortus medicus

Sonnenborgh, in 1552 gebouwd in opdracht van keizer Karel V ter verdediging van de stad, speelde een eeuw later al geen rol meer als verdedigingsbolwerk en kon dus voor andere doeleinden benut worden. Maar de oorspronkelijke defensieve functie maakte het bolwerk wel uitermate geschikt voor scheikundige werkzaamheden. 'Zonnenburg was de ideale locatie: zou een experiment met een knal uit de hand lopen, dan was het gebouw daar wel tegen bestand. Het zou hooguit een vacature aan de universiteit opleveren', schreven de bouwhistorisch onderzoekers daar in 2004 over.² Die experimenten bestonden vaak uit destillatie, waarvoor verhitting nodig was. Vandaar dat het laboratorium, gevestigd in wat voorheen de kazematten met kanonnen waren, ook wel 'Stookhuys' werd genoemd. Een verbinding tussen botanie en scheikunde lag voor de hand: beide disciplines

maakten deel uit van de medische faculteit en droegen bij aan de bereiding van geneesmiddelen. De 'kruidkunde' werd aanvankelijk onderwezen door Henricus Regius (1589-1679). Hij kreeg van de Vroedschap - de stedelijke overheid die eveneens het beheer over de universiteit voerde - de opdracht 'omme tot onderhoude ende bevordering van de faculteyt der Medicijnen een bequame plaetse te doen approprieren ende beplanten met alsulcke Crujden als tottet oeffenen van de practycq in de Medicijnen aldermeest nodich worden bevonden.' Die kruidentuin was dus veeleer een *hortus medicus* dan een *hortus botanicus*.³

De medische tuin werd al in 1639 gereali-seerd. Planten die van zon en licht hielden, groeiden bovenop het bolwerk, terwijl onderin Sonnenborgh meer vochtige en schaduwrijke grond was voor mosachtigen en varens.⁴ Barchusen kreeg van de vroedschap eenzelfde soort opdracht als Regius: op 8 april 1695 besloot de stedelijke overheid 'om de ledige woninge op 't bolwerck, daer den Hortus op is, te approprieren tot een laboratorium chemicum'.⁵ Het medische deel van het werk van Barchusen bestond, behalve uit de bereiding van medicijnen uit planten, vooral uit analytisch onderzoek naar bijvoorbeeld bloed, urine, uitwerpselen en gal.

Duitse immigrant

Over de levensloop van Johann Conrad Barchusen - oorspronkelijk Barkhausen geheten - is weinig bekend. Hij werd geboren in het Duitse Horn, een plaatsje aan de voet van het Teutoburger Woud in het graafschap Lippe. Zijn ouders behoorden tot een boerenfamilie. Zij hadden twee dochters en drie zonen; Johann Conrad was het tweede kind. Reeds op jonge leeftijd werd Johann Conrad wees en verliet zijn geboorteplaats om in het nabijgelegen Detmold een middelbareschoolopleiding te volgen; hij woonde toen in bij een oom. Vanaf zijn 17e levensjaar studeerde hij scheikunde en farmacie in onder meer Wenen, Berlijn en Mainz, niet aan universiteiten - daarvoor was hij te onbemiddeld - maar als gezelschap bij apothekersgilden.⁶

Het was zijn bedoeling om zich in zijn geboortestad te vestigen als apotheker, maar toen dit niet lukte maakte Barchusen reizen door Hongarije en Italië. Hij sloot zich als medicus aan bij de 'Heilige Liga' van 1684, een militair verbond van Centraal-Europese mogendheden tegen de Turken, die Wenen hadden belegerd. In 1694 tenslotte streek hij neer in Utrecht, waar hij zich aan de Illustere Hogeschool (zoals de Universiteit toen werd aangeduid) vooral bezig ging houden met de zogeheten iatrochemie, een op de alchemie gebaseerde medische leer waarvoor de basis was gelegd door Paracelsus (1493-1541). Volgens de iatrochemie stonden zowel de orga-



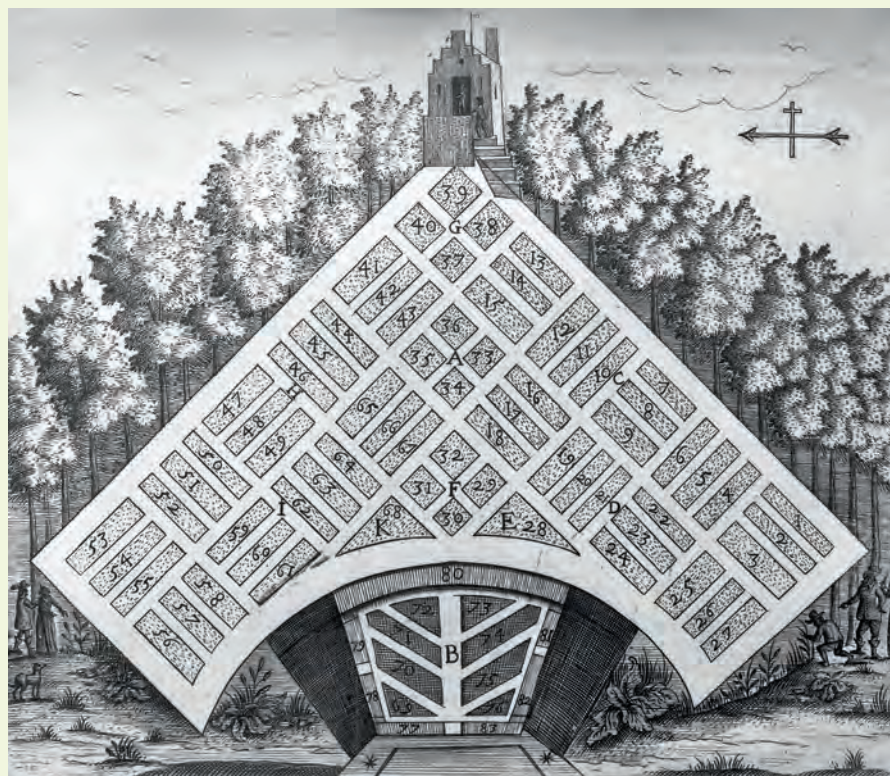
nische als de anorganische scheikunde in dienst van de geneeskunde. De nog jonge disciplines scheikunde en farmacie werden toen overigens nog als één vakgebied gezien; pas in de loop van de 18e eeuw werden deze losgekoppeld.⁷

Dat Barchusen als Duitser in de Nederlandse academische wereld terechtkwam, hoeft geen verbazing te wekken. Begin 18e eeuw was 70 procent van de immigranten in de stad Utrecht afkomstig uit Duits-

< Archeologische vondsten in Sonnenborgh, met in het midden de alambiek van Barchusen. FOTO TIMO VAN DER HORST, MUSEUM EN STERRENWACHT SONNENBORGH

^ Tegelvloer van het laboratorium, in 2000 teruggevonden in Sonnenborgh. BRON: [HTTPS://CHG.KNCV.NL/NCE](https://chg.kncv.nl/nce)

✓ Plattegrond van de tuin op Sonnenborgh uit: Regius, 'Hortus academicus Ultrajectensis', 1650. HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL





talige landen. In de regel moesten zij 25 gulden neertellen om het burgerrecht te verkrijgen - mits ze geen katholieken of joden waren, want die waren van burgerrechten uitgesloten. Het burgerschap was noodzakelijk om lid te kunnen worden van een gilde en dus een broodwinning in Utrecht te vinden. Hoogleraren waren echter uitgesloten van die betalingsplicht, waardoor in de eerste helft van de 18e eeuw maar liefst de helft van de hoogleraren aan de Illustere School uit Duitssprekende landen afkomstig was.⁸

Privaatdocent en hoogleraar

In 1694, toen Barchusen in Utrecht arriveerde, kreeg hij van de Vroedschap toestemming om als privaatdocent scheikunde op te treden, als opvolger van Carolus de Maets (1640-1690), die in 1672 in Leiden benoemd was als allereerste Nederlandse



< Anoniem portret van Johann Conrad Barchusen, 1721. [COLLECTIE UNIVERSITEITSMUSEUM UTRECHT](#)

└ Interieur van Barchusens laboratorium uit 'Pyrosophia', 1698. [BEELDBANK MUSEUM EN STERRENWACHT SONNENBORGH](#)

✓ Titelpagina van 'Elementa chemiae' door Johann Conrad Barchusen, 1718. [SCIENCE HISTORY INSTITUTE, PHILADELPHIA](#)

hoogleraar scheikunde. Deze medicus, die al in 1668 privaattoesnel in Utrecht was, was onder andere naar Leiden vertrokken omdat Utrecht geen laboratorium voor hem beschikbaar had. Al een jaar na zijn komst naar Utrecht kreeg Barchusen echter wél een laboratorium.

In 1698 ontving Barchusen aan de Utrechtse Illustere Hogeschool een eredoctoraat van de medicus-anatoom professor Jacobus Vallan (1637-1720). De doctorstitel maakte het mogelijk hem een aanstelling te geven als lector, evenals een salarisverhoging van 250 gulden. Daarmee was zijn financiële positie stevig genoeg om een gezin te kunnen stichten: in 1699 trouwde Barchusen in de Domkerk met Maria Johanna Pijslweert, dochter van een welgestelde Utrechtse familie. Hun enige zoon Conrad werd het jaar daarop geboren, maar stierf reeds als kind.

Het laboratorium, het lectoraat en de salarisverhoging duiden erop dat Vroedschap en Hogeschool Barchusen graag voor Utrecht wilden behouden, nadat zij Carolus de Maets eerder waren kwijtgeraakt aan Leiden. In 1703 kwam daar nog een benoeming tot buitengewoon hoogleraar scheikunde bovenop, een positie die Barchusen behield tot aan zijn dood in 1723. Met zijn achtergrond nam hij in de universitaire wereld van de 17e en 18e eeuw een redelijk unieke positie in. Hoewel hij was aangesteld binnen de faculteit geneeskunde, had hij geen medische en zelfs geen universitaire opleiding genoten. Hij doceerde in Utrecht uitsluitend scheikunde en niet, zoals de meeste van zijn collega's, ook medische vakken. Deze professionalisering van de scheikunde als discipline sloot aan bij het gedachtegoed van de Iers-Engelse filosoof en natuurwetenschapper Robert Boyle (1627-1691), die met zijn boek *The Sceptical Chymist* uit 1661 de scheikunde een aparte plek gaf binnen de natuurwetenschappen. Het zou echter te ver voeren om Barchusen of zijn laboratorium te zien als onderdeel van de 'scientific revolution' waarin eind 17e, begin 18e eeuw de proefondervindelijke wetenschap opbloeiende. Het laboratorium op Sonnenborch was slechts in beperkte mate een werkplaats

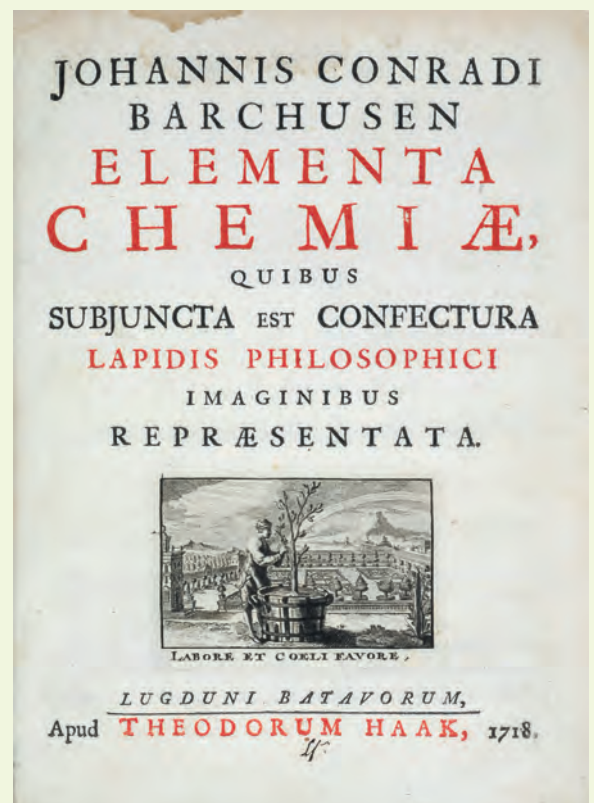
voor de hoogleraar. Het diende niet zozeer een wetenschappelijk maar vooral een onderwijskundig doel. Hoewel de studenten zelf geen experimenten mochten uitvoeren, kregen ze in het laboratorium demonstraties. De hoogleraar toonde hen hoe ze planten, zaden, kruiden of wortels konden wegen, destilleren, afkoken en extraheren. Het eigenlijke experimentele en empirische wetenschapsbedrijf vond doorgaans juist buiten de universiteiten plaats, in geleerde genootschappen. Zo schreef Christiaan Huygens, een tijdgenoot van Barchusen, in het programma van werkzaamheden dat hij samenstelde voor de Franse Académie des Sciences, dat het doel van die academie moest zijn 'te verenigen, geen beroepsgeleerden, maar illustere amateurs wier belangeloosheid borg stond voor een gewetensvolle arbeid'.⁹ In de 17e-eeuwse traditie werd wetenschap dus bedreven door vermogende lieden in salons en niet door 'beroepsgeleerden' oftewel eerzame professoren.

Legatum Berkhusianum

Aan het slot van één van zijn scheikundeboeken, de *Pyrosophia* (letterlijk: kennis van het vuur), beschrijft Barchusen vier praktische laboratoriumoefeningen die hij zijn studenten in de jaren 1695-1697 voorschotelde. Zijn grondige chemisch-farmaceutisch cursus omvatte onderdelen als de beginselen van de scheikunde, de metallurgie en de alchemie en de iatrochemie. Voor dit laatste onderdeel formuleerde hij 42 voorschriften voor de bereiding van geneesmiddelen. Hij beschreef tot in detail de procedures die een scheikundestudent geacht werd te kunnen uitvoeren, zoals destillatie, verbranding, verrotting, verdamping en fermentatie. Behalve de *Pyrosophia* uit 1698, waarvan in 1718 een herziene uitgave verscheen onder de titel *Elementa chemiae*, gaf Barchusen gedurende zijn Utrechtse aanstelling nog een verzameling uit van zijn openbare lezingen onder de titel *Acroamata* (1703), evenals het *Compendium ratiocinii chemici* (1712) met definities en proposities uit de scheikunde. Overigens kenmerkten al zijn publicaties zich door het gebruik van een nogal gebrekkig Latijn.

In de *Pyrosophia* heeft Barchusen een afbeelding opgenomen van zijn laboratorium, die de aanduiding 'stookhuys' duidelijk illustreert. Het lokaal heeft aan de linkerkant negen ovens langs de muur: een smeltoven met een blaasbalg, een houten koeler met een tinnen afvoerbuis, een koperen destilleerketel en een wateruitlaat, een waterbad en een digereeroven met een buis voor de kolen, evenals een vlamoven. Rechts staan twee ovens met een zandbad, een klein destilleerapparaat en een koelvat. Op de voorgrond zit een man met een balans in de hand, wellicht Barchusen zelf.¹⁰

Dat Barchusen op de hoogte was van de stand van de scheikunde in zijn tijd blijkt behalve uit zijn eigen boeken ook uit zijn omvangrijke bibliotheek van meer dan 150 folianten, die na zijn dood werd overgebracht naar de Universiteitsbibliotheek en de naam 'Legatum Berkhusianum' kreeg. Uit zijn eigen pennenvruchten is af te leiden dat zijn wetenschappelijke verdiensten vooral lagen





De singel met rechts het bastion Sonnenburgh door Pieter Jan van Liender, 1758. [PARTICULIERE COLLECTIE](#)

op het gebied van de iatrochemie en de zogeheten affiniteitsleer. Deze ging uit van het adagium: 'similia similibus': het gelijke trekt het gelijke aan. Water lost zouten op omdat zouten ook water bevatten, bijvoorbeeld.¹¹ Of de wetenschappelijke invloed van Barchusen blijvend is geweest en zijn ideeën navolging hebben gekregen, valt moeilijk te zeggen. 'Van zijne eigen experimenteële onderzoekingen verkeerden wij geheel in het duister', constateerde Ernst Cohen in 1941.¹² Eigenlijk weten we alleen dat hij de eerste was die barnsteenzuur bestudeerde. Promovendi heeft hij in ieder geval niet gehad en het is dan ook onwaarschijnlijk dat Barchusen gekenschetst kan worden als een groot geleerde. Binnen de faculteit geneeskunde genoot hij geen hoog aanzien: hij werd veelal onvoldoende academisch geschoold bevonden, zijn Latijn was zwak en kennelijk vertoonde zijn werk nogal onconventionele trekjes. Zo gebruikte hij in zijn boeken een dialoogvorm met collega-hoogleraren of Utrechtse artsen als figuranten.¹³ Na het overlijden van Barchusen in 1723 nam de eveneens uit Duitsland afkomstige Christiaan Bernhard Albinus (1696-1752) de lessen in de chemie over. Kort voordien was hij in Utrecht tot hoogleraar in de medicijnen benoemd, met name in de 'ontleed-, heelen verloskunde'. Hij maakte nog tot 1726 gebruik van het laboratorium op Sonnenborgh. In dat jaar werd het lab verhuisd naar de Lange Nieuwstraat, achter de toen ook verplaatste hortus botanicus, de tegenwoordige tuin bij het Universiteitsmuseum.

Albinus heeft niet lang scheikundecolleges gegeven. Zij werden in 1726 overgenomen door Evert Jacob van Wachendorff (1703-1758), die pas later tot hoogleraar in de geneeskunde, botanie en chemie werd benoemd. Van Wachendorff maakte echter vooral naam als botanicus.¹⁴ Zo kwam er al snel weer een einde aan status als aparte discipline die de chemie zich in Utrecht met Barchusen had verworven.

Noten

- 1 <https://chg.kncv.nl/nce>
- 2 Bart Klück, Agnes Hemmes en René de Kam, *Het Utrechtse antwoord. De bastions van Karel V* (Utrecht 2004) p. 48.
- 3 Armand Heijnen, *Bloeiende wetenschap. 375 jaar Botanische Tuinen Utrecht* (Utrecht 2014) p. 8-19.
- 4 Armand Heijnen, 'Een plaats met Crujden... De hortus botanicus op het bolwerk Sonnenborgh' *Tijdschrift Oud Utrecht* 87-4 (augustus 2014) p. 138-143.
- 5 G.W. Kernkamp, *De Utrechtse Universiteit 1636-1936* deel I (Utrecht 1936) p. 208.
- 6 J.W. van Spronsen, 'De eerste Utrechtse chemie-hoogleraar Johann Conrad Barchusen werd 300 jaar geleden geboren', *Chemisch Weekblad* maart 1966.
- 7 <https://alchemyandchemistry.edwardworthlibrary.ie/chymistry-at-the-universities/utrecht/>
- 8 R.E. de Bruin (red.), *Een paradijs vol weelde. Geschiedenis van de stad Utrecht* (Utrecht 2000) p. 289, 300 en 301.
- 9 Jan en Annie Romein, 'Christiaan Huygens. Ontdekker der waarschijnlijkheid', *Erflaters van onze beschaving* (Amsterdam 1971) p. 414.
- 10 H.A.M. Snelders, *De geschiedenis van de scheikunde in Nederland. Deel 1: Van alchemie tot chemie en chemische industrie rond 1900* (Delft 1993) p. 34-40.
- 11 Snelders p. 51.
- 12 Ernst Cohen, 'Chemisch-historische aantekeningen XVIII. De Chemie te Utrecht in den loop der Eeuwen', *Chemisch Weekblad* maart 1941 p. 300.
- 13 D. Grosheide, A.D.A. Monna en P.N.G. Pesch, *Vier eeuwen Universiteitsbibliotheek Utrecht, deel 1: De eerste drie eeuwen* (Utrecht 1986) p. 261.
- 14 Heijnen, *Bloeiende wetenschap*, p. 28-34.

De zuidwesttoren van Kasteel Vredenburg,
blootgelegd in 2014. FOTO ERFGOED GEMEENTE UTRECHT



Opgravingen en vondsten bij het herstel van Utrechts singel

Tientallen jaren is er gewerkt aan het herstel van de singel aan de noord- en westkant van de binnenstad. Het werk omvatte veel meer dan alleen het terugbrengen van water. Het hele singeltracé moest opnieuw worden aangelegd en ingericht. Daarbij is veel archeologisch onderzoek gedaan. De Weerdsingel Westzijde werd al rond de eeuwwisseling heropend, maar het meest ingrijpend was de recente reconstructie van de Catharijnesingel. Juist hier brachten archeologen bekende en minder bekende stukjes Utrechtse geschiedenis boven water.

Bettina van Santen is adviseur architectuur en stedenbouw bij Erfgoed van de gemeente Utrecht en redacteur van dit tijdschrift.

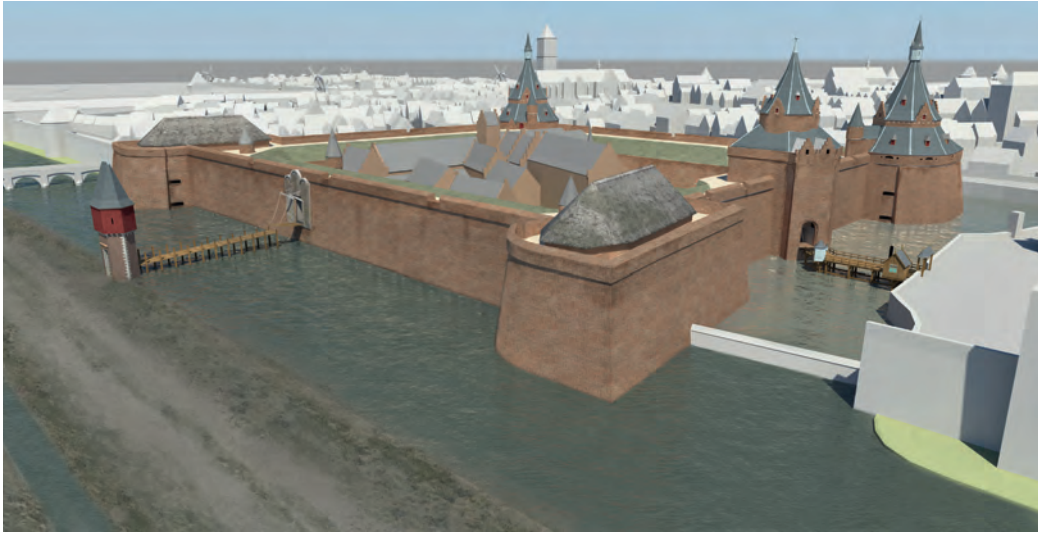
De één noemt het de singel, de ander de stadsbuitengracht. Niet altijd is helder of alleen het water wordt bedoeld of het gehele profiel van water, groen en wegen. In de 14e eeuw was het beeld duidelijk: wie vanuit het open land het westen van de stad naderde, zag een stadsmuur opdoemen met een diepe gracht ervoor. Buitenom voerde een 'singelweg' langs deze ommuurde stad. Een bakstenen keermuur van ongeveer 1,5 meter hoog aan de buitenzijde van de gracht maakte het belagers moeilijk om bij het water te komen. Tussen de binnenzijde van de gracht en stadsmuur lag nog een berm.

De Catharijnepoort vormde aan deze westzijde de enige toegang tot de stad. In het recente boek *De ommuurde stad* beschrijft René de Kam hoe de stadsverdediging in de loop der eeuwen steeds weer aangepast werd. Ingrijpende veranderingen vonden in de 16e eeuw plaats, toen onder gezag van keizer Karel V de verdedigingswerken werden gemoderniseerd en het Kasteel Vredenburg verrees. De stadsmuur aan de westzijde werd opgenomen in het westfront van het kasteel. Ook kwam er een extra poort bij - de Westpoort - die via een brug het kasteel verbond met de overzijde van de stadsbuitengracht. De middeleeuwse Catharijnepoort maakte plaats voor een bescheidener versie. Bij de roemruchte sloop van Kasteel Vreden-

burg in 1577 bleef het westfront van het kasteel gehandhaafd als onderdeel van de stedelijke ommuring, inclusief de beide in het water stekende westelijke bastions (of torens). Pas in de tweede helft van de 19e eeuw verdwenen deze restanten grotendeels met de uitvoering van de plannen van Jan David Zocher en de aanleg van de Rijnkade. Ook nadien volgden de veranderingen elkaar snel op in dit stukje stad tussen het Vredenburg en de Stationsbuurt. De meest ingrijpende wijzigingen waren de demping van het water en de aanleg van de Catharijnebaan rond 1970, samen met de bouw van Hoog Catharijne.

Geen helder beeld

Nadat eind jaren 90 van de afgelopen eeuw besloten werd om Utrecht weer te omsingelen, ontstond ook de mogelijkheid om te onderzoeken wat er nog aan fragmenten van de historische stadsverdediging aanwezig was. De eerste fase van het singelherstel rond 2000 betrof het terugbrengen van het water in de Weerdsingel; na 2004 kwam ook het herstel van de Catharijnesingel op de agenda te staan. Volgens stadsarcheoloog Annette Bakker was er aanvankelijk geen duidelijk beeld van het oude tracé van de westelijke stadsbuitengracht tussen Paardenveld en Catharijnesingel-Zuid. Ook het nieuwe tracé was nog niet bekend. Het was dus onduidelijk wat



de archeologen zouden kunnen aantreffen. Oudere documentatie, gebaseerd op concrete waarnemingen, was maar spaarszaam aanwezig en veelal onuitgewerkt. Wel waren in de jaren 50 bij werkzaamheden aan de kademuur enkele doorsneden gemaakt. Toen eind jaren 60 de uitvoering begon van de verkeersplannen en Hoog Catharijne, documenteerde de gemeente samen met de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB) wat er werd aangetroffen. Dat gebeurde zowel bij de aanleg van een grote spuikoker vanaf het Vredenburg tot aan het Paardenveld, als bij de werkzaamheden rond het Vredenburgplein en de stadsbuitengracht daar. De interesse ging in deze periode vooral uit naar de overblijfselen van Kasteel Vredenburg en minder naar andere sporen van de stadsverdediging. Dat er flinke restanten van de stadsmuur werden aangetroffen, laten verschillende foto's zien. De documentatie maakte echter niet duidelijk wat er precies gesloopt werd en wat er in de grond behouden bleef. Dat gold ook voor

de restanten van Kasteel Vredenburg. Het was niet altijd bekend wat in de jaren 70 helemaal verdwenen was en wat er slechts deels was weggesloopt. Sloop van historische fragmenten was destijds het uitgangspunt bij dergelijke grootse plannen. Zo kreeg de aannemer van de sloop van de Jaarbeursgebouwen op het Vredenburg in 1970 expliciet de opdracht om alle restanten van Kasteel Vredenburg die hij tegenkwam, op te ruimen. Vanwege de dikte van de muren gebeurde dit met dynamiet. Tijdens de recente opgravingen werden onverwacht restanten dynamiet aangetroffen in het muurwerk. Het werk moest worden stilgelegd, waarna de Explosieven Opruimingsdienst Defensie (EOD) gelukkig constateerde dat het om al gesprongen explosieven ging.

Verschoven tracé

Bij het herstel van de Weerdsingel Westzijde kwamen in 2001 grote stukken van de stadsmuur tevoorschijn en delen van een waltoren. De aanwezigheid van tien-

tallen meters stadsmuur was onverwacht, maar de vondst van de toren niet. Die was namelijk in 1931 al in beeld gekomen. In dat jaar had gemeentelijk opzichter Willem Stoker bij het herstel van de kademuur ter hoogte van de Kroonstraat opgetekend hoe de onderbouw van de waltoren Het Paard in het zicht was gekomen. De toenmalige dienst Openbare Werken had deze restanten netjes laten liggen, met uitzondering van een stukje van de 'neus' van de toren, dat gesloopt moest worden voor het vernieuwen van de kademuur.

De restanten van de onderbouw van Het Paard zijn in 2002 deels weer zichtbaar gemaakt in de herstellende Weerdsingel, maar niet geheel. De nieuwe waterloop was namelijk minder breed dan die voor de demping was geweest. De versmalling was nodig omdat aan de Weerdsingel Westzijde rijbanen, fietspaden en parkeerstroken, maar ook een oeverwandelpad en een ecologische oever ingepast moesten worden. De resten van de stadsmuur konden worden ingepast in de ecologische zone. Maar behoud en opmetdelen van de restanten van toren Het Paard zou een extra versmalling van het water betekenen. Na enige discussie werd er daarom nog een stuk van de neus van de toren afgebroken.

Ook bij het terugbrengen van het water tussen Paardenveld en Willemsplantsoen werd de oorspronkelijke situatie niet exact hersteld. De nieuwe Catharijnesingel kwam iets ten oosten van de oude stadsbuitengracht te liggen. Ook nu moesten namelijk allerlei nieuwe functies een plek krijgen binnen het tracé. Het ging hier om meer dan wat fiets- en rijbanen of een wandelpad. Zo moesten er twee grote toegangen komen voor de nieuwe parkeergarage Vredenburg, één aan de zuidkant en één aan de noordzijde. Daarnaast waren er drie nieuwe bruggen voorzien: ter

- ▲ Visualisatie van Kasteel Vredenburg. Langs de singel de noordwest- en zuidwesttoren met in het midden de westpoort met brug. Midden rechts de zuidelijke hoofdboort.

DAAN CLAESSEN, ERFGOED GEMEENTE UTRECHT

- > Restanten van waltoren Het Paard aan de Weerdsingel Westzijde in 2001. [HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL](#)

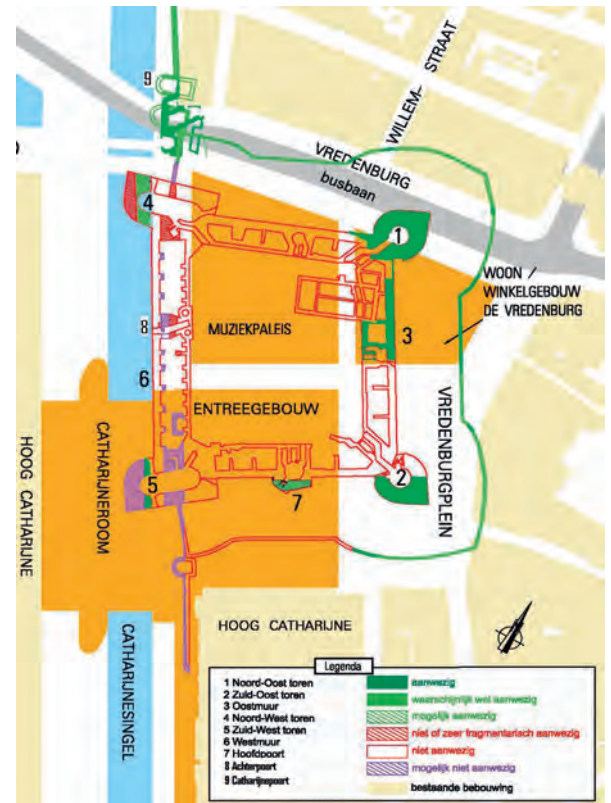
- 7 Vredenburg met gasfabriek De Heus, 1857. Op de voor- en achtergrond zijn de restanten van de noordwest- en zuidwesttoren van Kasteel Vredenburg nog zichtbaar.

[HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL](#)

- 7 De stadsmuur ter hoogte van de Rijnkade tijdens werkzaamheden in 1969-1970. [HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL](#)

- 7 Ligging Kasteel Vredenburg met verwachtingen over aanwezige fragmenten, 2008. [ERFGOED GEMEENTE UTRECHT](#)





hoogte van de Knipstraat/Bergstraat, van het Smakkelaarsveld naar het Vredenburg en bij de Mariaplaats. En voor het nieuwe muziekgebouw TivoliVredenburg was een lange expeditietunnel nodig, die afdaalde langs de Catharijnekade.

(On)verwachte vondsten

Om de archeologische verwachtingen goed te kunnen inschatten, was vooronderzoek nodig. Dat gebeurde in de jaren 2006-2008 door middel van bureauonderzoek naar de geschiedenis van dit deel van de stad en booronderzoek op specifieke plekken. Op basis hiervan was de verwachting dat er van Kasteel Vredenburg delen van zowel de hoofdtoort, de noordwesttoren, de westpoort als de zuidwesttoren aangetroffen zouden worden, en daarnaast restanten van de stadsmuur, de keermuur, de Catharijnepoort en wellicht van enkele waltorens. De archeologen verwachtten ook dat er sporen van de oudere geschiedenis in beeld zouden komen, nog van voor de ommuring van de stad. Hier hadden immers ook oude restgeulen van de Rijn en de Vecht gelopen. De archeologische begeleiding van de werkzaamheden begon in 2010. Al snel bleken de verwachtingen goeddeels uit te komen. Bij het singelherstel werden inderdaad restanten van Kasteel Vredenburg blootgelegd: funderingen van de noordwesttoren, de westpoort en de zuidwesttoren. Een opvallende en onverwachte vondst bij die laatste was een origineel waterrad om het waterpeil van de gracht rondom het kasteel te regelen. Het fundament van de noordwesttoren bleek flink vervuild met creosoot (een soort teer), wat het onmogelijk maakte om dit restant te behouden in het nieuw aan te leggen water.

Tijdslijn singelherstel en archeologie

1990-1996	lobby werkgroep 'Utrecht weer omsingeld'
1997	besluit gemeenteraad tot singelherstel
2001-2002	herstel van de Weerdsingel
2001	vondst fundering toren Het Paard en delen stadsmuur
2002	referendum stationsgebied, singelherstel in beide opties
2003	masterplan Stationsgebied
2006-2008	archeologische bureau- en booronderzoeken
2008	collegebesluit inpassing monumentale restanten
2010	start sloop Catharijnebak
2011	vondst Kruittoren, noordwest- en westpoort Kasteel Vredenburg
2012	start werkzaamheden diepriool
2013	vondst vroegmiddeleeuwse rivieraak, keermuur en restanten brug westpoort
2014	vondst restanten zuidwesttoren en hoofdtoort Vredenburg
2014	raadsbesluit terugplaatsing delen zuid- en hoofdtoort, sloop fragment noordwestpoort
2020	singel weer rond

Gelukkig kon een deel van de zuidwesttoren wel ingepast worden. Na eerst in delen gede-monteerd en opgeslagen te zijn geweest, is dit fragment uiteindelijk teruggeplaatst onder de Stadskamer van het nieuwe Hoog Catharijne. Het is nu te zien door het glas of vanuit een bootje.

Behalve bij het eigenlijke singelherstel kwamen er in dezelfde periode ook resten van Kasteel Vredenburg tevoorschijn bij de werkzaamheden ten behoeve van de parkeergarage en de fietsenkelder. Deze fragmenten van de zuidelijke hoofdpoot, de noordoostmuur en de noordoosttoren zijn ingepast in de parkeergarage Vredenburg en de fietsenstalling.

Bij het graven van een put voor een tijdelijke pompinstallatie bij het Muziekcentrum werd een stuk van de westpoort aangetroffen. Dit deel kon ter plekke behouden blijven nadat de bouwplannen voor het nieuwe Tivoli-Vredenburg daarop werden aangepast. Van de brug die bij deze westpoort hoorde, kwamen delen van het landhoofd en eikenhouten palen tevoorschijn bij de aanleg van de toerit naar de parkeergarage. De palen zijn na dendrochronologisch onderzoek gedateerd op 1524-1525, vier jaar eerder dan het besluit tot de bouw van Kasteel Vredenburg werd genomen. Het hout was dus niet speciaal voor het kasteel besteld. Naast de verwachte fragmenten van Kasteel Vredenburg zijn ook onverwachte vondsten gedaan. Zo troffen de archeologen ter

hoogte van de Lange Koestraat de funde-ring aan van een 14e-eeuwse waltoren, een onderdeel van de stadsmuur. Deze toren was in gebruik als kruittoren en heette dan ook de Kruittoren. In het fragment van de toren zat nog een 16-eeuws secrete (toiletje). Het torenrestant zit nu onder water, maar de damwand eromheen geeft wel de contour van de toren aan. Bij de aanleg van de zuidelijke toerit naar de nieuwe parkeergarage vond men nog een lang stuk vroeg-14e-eeuwse keermuur van de stadsbuitengracht. Dit deel van de oude stadsverdediging kon echter niet behouden blijven.

Gecomplieerde situatie

Het archeologisch onderzoek vond vaak onder grote druk plaats. Het Utrecht Centrumproject, inmiddels CU2030 geheten en uitgevoerd door de Project Organisatie Stationsgebied (POS), was niet alleen ingewikkeld vanwege de grote én verschillende belangen, maar ook door de situering op één van de drukste plekken in het centrum. Deze gecompliceerde situatie leidde ertoe dat niet alle vondsten bewaard konden blijven. Het behoud van restanten is gedurende het hele project regelmatig onderwerp van discussie geweest. Vooraf had de gemeente duidelijke afspraken gemaakt over de te verwachten onderdelen van Kasteel Vredenburg en de stadsverdediging. Er was een flink budget gereserveerd voor behoud en inpassingen daarvan. Dilemma's ontstonden



- < Fragment van de westpoort van Kasteel Vredenburg, in 2010 aangetroffen naast het Muziekcentrum. FOTO ERFGOED GEMEENTE UTRECHT
- De zuidwesttoren in blokken gezaagd voor verwijdering, 2014. FOTO CU2030 / GERRIT SERNÉ
- > De 13e-eeuwse keermuur van de stadsbuitengracht bij de aanleg van de toerit tot de parkeergarage in 2013. FOTO MARC BUMA
- Deze 7e-eeuwse boot werd in 2013 aangetroffen in het diepriool. FOTO ERFGOED GEMEENTE UTRECHT



er vooral wanneer vondsten onvoorzien waren, al bleek ook bij de verwachte onderdelen behoud niet altijd mogelijk. Archeoloog Annette Bakker geeft aan dat er meerdere factoren meewogen bij het besluit om restanten al dan niet te behouden. Zo is er een doorslaggevend verschil tussen een archeologisch rijksmonument en een gebouwd rijksmonument. De restanten van Kasteel Vredenburg en de hele stadsverdediging gelden als een gebouwd rijksmonument. Een archeologisch beschermd monument moet in situ behouden blijven en mag niet verwijderd worden. Bij gebouwde monumenten is behoud ook het uitgangspunt, maar zijn er na een belangenafweging wel aanpassingen mogelijk. En juist vanwege de grote belangen pakte het besluit bij enkele onderdelen uiteindelijk negatief uit. Een fragment elders herplaatsen was meestal geen alternatief. Afgezien van de kosten zou zo'n element buiten z'n context aan betekenis verliezen.

Vroegmiddeleeuwse boot

Behalve de voorziene restanten van de stadsverdediging en Kasteel Vredenburg kwamen er bij het singelherstel ook veel oudere sporen in beeld. Zoals bij de aanleg van een diepriool tussen het Moreelsepark en de Amsterdamsestraatweg over een kilometer lengte. Dit was een unieke gelegenheid om zo'n vijf meter de bodem in te gaan en daarmee een overzicht te krijgen van de aanwezigheid van oude restgeulen van Rijn of Vecht. De meest bijzondere én onverwachte vondst werd gedaan op een vrijdagmiddag in februari 2013. In het tracé voor het nieuwe riool bleek een deel van een vroegmiddeleeuwse boot te liggen. Dit scheepje lag in een restgeul van de Rijn. Het tijdstip van de vondst dwong echter tot een snelle documentatie, want de boot moest diezelfde dag nog verwijderd worden. Men wilde enkele fragmenten conserveren, maar in de haast is dat niet gelukt. Gelukkig is er wel hout voor dendrochronologisch onderzoek apart gehouden, wat leidde tot een datering van rond 677 na Christus. Daarmee bleek het een van de oudste gevonden rivieraakjes in West-Europa te zijn.



Museale route

Jaren van archeologische opgravingen rondom het singelherstel en de werkzaamheden voor nieuw Hoog Catharijne hebben een schat aan informatie opgeleverd over de geschiedenis van deze plek en daarmee ook van Utrecht. Om al deze verhalen voor een groter publiek toegankelijk te maken, werkt de gemeente aan een museale route met visualisaties langs vondsten van Kasteel Vredenburg. De verwachte opening van deze route is eind 2021 of begin 2022.

Bronnen

- Dit artikel is mede gebaseerd op een interview met stadsarcheoloog Annette Bakker, 21 oktober 2020.
- A.C. Aarts, *De stadsverdedigingswerken en Kasteel Vredenburg. Archeologische onderzoek in het kader van de herinrichting van het Stationsgebied* (BAAC 2018).
- A.M. Bakker, *Archeologisch Proefsleuvenonderzoek in het Stationsgebied. Op zoek naar middeleeuwse bewoningssporen, de stadsmuur en restanten van Kasteel Vredenburg* (Gemeente Utrecht, 2006).
- L. Bruning, *Bureauonderzoek Archeologische Waarden Stationsgebied Utrecht* (POS Utrecht 2008).
- L. Bruning, *Definitief Archeologisch Onderzoek noordwesttoren en westmuur van Kasteel Vredenburg Basisrapportage Archeologie* (POS Utrecht 2008).
- A. Griffioen, *Archeologische begeleiding Vredenburgknoop Utrecht* (Hollandia archeologen 2011).
- H.L. de Groot, 'Weerdsingel - Nieuwe Kade', *Archeologische Kroniek van de Provincie Utrecht 2002-2003*.
- K. Leijnse, *Utrecht. Diepriool Catharijnesingel. Archeologische begeleiding* (BAAC 2016).
- K. Leijnse, L.A. Tebbes, *Utrecht, Entree Parkeergarage Vredenburg, noordelijke toerit, moot 6. Archeologische begeleiding* (BAAC 2016).
- K. Leijnse, J.T. Verduin, *Utrecht Catharijnesingel, kademuur, Stadsbuitengracht. Archeologische Begeleiding* (BAAC 2016).



Hans Buijter is historicus en publicist op het gebied van vervoer en toerisme. Hij is verenigingshistoricus van de ANWB.

Nederland telt veel verdwenen spoorlijnen. Eén daarvan is de spoorverbinding Bilthoven-Zeist, een zijlijn zoals er vele zijn geweest. Deze verbinding was van 1901 tot 1972 in gebruik en heeft grote invloed gehad op de stedenbouwkundige ontwikkeling van Zeist. Toen het reizigersvervoer gestaakt werd, raakte de spoorweg in de versukkeling. In Zeist herinnert er nog maar weinig aan. De rails zijn verdwenen en het stationsgebouw heeft plaatsgemaakt voor een appartementengebouw. Slechts het bordje Stationsstraat wijst er nog op dat hier vroeger een station stond.

Opkomst en ondergang van de spoorlijn Utrecht-Bilthoven-Zeist

De spoorlijn Bilthoven-Zeist werd geopend in augustus 1901. De besluitvorming over de spoorverbinding duurde twee en een half jaar; de aanleg van de zeven kilometer lange baan tussen Den Dolder (waar deze aftakte van de spoorlijn Utrecht-Amersfoort) en Zeist nam slechts vijf maanden in beslag, inclusief de bouw van het station Zeist. Dat zijn snelheidsrecords waar we tegenwoordig alleen maar van kunnen dromen.

Bij de aanleg liep de spoorlijn door groten-deels onbebouwd gebied. Het Zeister eindstation verrees aan de toenmalige dorpsrand, aan het noordoostelijke uiteinde van de Slotlaan. Deze plek was deels ingegeven door de naastgelegen gemeentelijke gasfabriek. De spoorwegmaatschappij voorzag de gasfabriek van een eigen aftakking die aanvoer van steenkolen mogelijk maakte. Het hoofddoel van de nieuwe verbinding was echter het vervoer van passagiers.

De spoorlijn was een zijtak van de verbinding Utrecht-Amersfoort-Zwolle-Kampen, in beheer bij de Nederlandsche Centraal Spoorwegmaatschappij (NCS), een van de kleinere particuliere spoorwegmaatschappijen. Deze in 1860 met Frans kapitaal opgerichte maatschappij probeerde in de jaren 60 van de 19e eeuw een deel van het Nederlandse spoorwegnet in handen te krijgen, maar moest het afleggen tegen grotere maatschappijen als de Nederlandse Rhijnspoorwegmaatschappij (NRS), de Hollandsche IJzeren Spoorweg-Maatschappij (HIJSM) en de Maatschappij tot Exploitatie van Staatsspoorwegen (MESS).

In 1891 werd de NCS na ingrijpen door de Nederlandse staat overgenomen door de Staatsspoorwegen. Ze behield echter haar zelfstandigheid. In de jaren 90 besloot de NCS, net als andere spoorwegmaatschappijen, om ook nevenlijnen aan te leggen en kleine stations en halteplaatsen te openen. Ze dienden ter verzorging van het forensenverkeer en om reizigers naar haar hoofdspoorlijnen te leiden. In 1898 opende de NCS een 'lokaalspoorweg' tussen Den Dolder en het snelgroeïende forensendorp Baarn, tot bloei gekomen na de aansluiting op de spoorlijn naar Amsterdam in 1874. In 1898 begon de NCS met voorbereidingen voor

de aanleg van de nevenlijn Bilthoven-Zeist. Voor het beheer van deze zijlijnen richtte de NCS de Nederlandsche Buurtspoorwegmaatschappij (NBM) op.

Groot succes

Toen de lijn Utrecht-Bilthoven-Zeist in de zomer van 1901 in gebruik werd genomen, bleek deze direct een groot succes. De rit Utrecht-Zeist kostte 40 cent in de tweede klasse en duurde 23 minuten. Zelfs naar huidige begrippen is dit snel te noemen. De

lijn Utrecht-Zeist in het Spoorwegmuseum ziet, is al snel onder de indruk van de met teakhout afgewerkte rijtuigen. Ze hadden messing stangen, stijlvolle lampen en plafonds versierd met gestileerde kraanvogels, vissen en bloemen. De spoorwegmaatschappij voorzag de banken van omkeerbare kussens. Eén kant van de kussens bestond uit imitatieleer, de andere kant was voorzien van pluche. 's Winter zaten de passagiers op het warme pluche, 's zomers op het koelere imitatieleer.



frequentie was hoog; aanvankelijk reden er twaalf trein per dag. Na verdubbeling van de sporen in 1912 werd dit aantal verhoogd tot 42 treinen per dag. Bijzonder was dat er dagelijks vier treinen rechtstreeks tussen Zeist en Amsterdam reden. In 1903 maakten al 250.000 reizigers gebruik van de lijn. Het reizigersaantal zou jaarlijks blijven stijgen. Behalve aan de hoge frequentie en de relatief hoge snelheid dankte de lijn haar populariteit aan het grote comfort van de rijtuigen. Eerste klasse-rijtuigen kende de trein niet, alleen tweede en derde klasse. Wie echter het tweede klasse-rijtuig van de

< Affiche van de Nederlandsche Centraal Spoorwegmaatschappij (NCS) uit het begin van de 20e eeuw. Rechtsonder is de Slotlaan in Zeist afgebeeld. [COLLECTIE SPOORWEGMUSEUM](#)

▲ Entree van Station Zeist rond 1905. [HET UTRECHTS ARCHIEF](#), [COLLECTIE BEELDMATERIAAL](#)



De spoorverbinding richtte zich op dat deel van de middenklasse dat het buiten-wonen wilde combineren met een betrekking in de stad. De treindienst speelde in op het opkomende forensisme en versterkte dit verschijnsel. Zo trok de lijn na 1901 de stagnerende ontwikkeling van de door landschapsarchitect Copijn ontworpen villawijk rond het Zeister Wilhelminapark vlot. De aanwezigheid van de spoorlijn stimuleerde andere bouwers tot soortgelijke projecten, ook voor segmenten van de middenklasse die minder te besteden hadden. De terreinen tussen station, spoorlijn en Bergweg raakten op deze manier snel volgebouwd.

Tussen Huis ter Heide en Den Dolder begon de Nederlandsche Buurtspoorweg-maatschappij zelf bouwprojecten en was daar de voornaamste aandeelhouder van de NV Villapark Bosch en Duin. Toen daar voldoende huizen gebouwd waren, voorzag de maatschappij het nieuwe buurtschap van het station Bosch en Duin. De spoorweg was ook een factor bij het aantrekken van nieuwe bedrijvigheid, zoals de bestekfabriek Gero die zich in 1912 langs de lijn vestigde. De fabriek liet het benodigde ijzererts per spoor aanvoeren. Voor de huisvesting van de arbeiders liet het bedrijf het tuindorp Gerodorp bouwen. Vlakbij langs het spoor aan de Bergweg legde de gemeente een industrieterrein aan, waar onder andere het gemeentelijke slachthuis werd gevestigd.

Bevolkingsgroei

Het aantal inwoners van Zeist nam na de ingebruikname van de spoorlijn snel toe, sneller dan dat van andere plaatsen in de provincie. Dit gold in iets mindere mate ook voor andere plaatsen met een NCS-station. Zo verdubbelde het aantal inwoners van De Bilt van 2.678 in 1890 tot 5.511 in 1920. Ook de bevolking van het eerder zo dorpse Soest verdubbelde, onder invloed van de aanleg van de lijn Den Dolder-Baarn, van 3.883 in 1890 tot 7.457 in 1920. Zeist kende echter de grootste groei. Het aantal inwoners groeide van 6.823 in 1890 tot 16.682 in 1920, bijna een verdriedubbeling. De spoorweg stimuleerde de groei van Zeist, zoals omgekeerd de bloei van Zeist het succes van de spoorweg bevorderde. De lijn Bilthoven-Zeist bleek zelfs winstgevender voor de NCS dan de eerder door haar aangelegde lijn Den Dolder-Baarn.

Het forensenverkeer was de belangrijkste verklaring voor het succes van de Zeister spoorlijn. Maar ook de opkomst van Zeist als toeristenplaats en aantrekkelijke locatie voor dagtoerisme speelde een rol. Zo schreef Kraal's *Gids van Zeist* in 1909 'Telkenjare komen meer vreemdelingen, meer dagjesmensen en 't aantal neemt gestadig toe van hen, die den zomer hier doorbrengen. De vele pensions, grootscheeps ingerichte hotels en talrijke gemeubileerde villa's (...) zijn 't beste bewijs dat Zeist des zomers veel gasten heeft, die immer vol lof over de goede bediening en 't aangenaam verblijf zijn'.





- < Interieur van een tweede klasse-rijtuig van de Nederlandsche Centraal Spoorwegmaatschappij (NCS), bewaard in het Spoorwegmuseum. [HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL](#)
- < Verdwenen schoonheid: station Bosch en Duin in chaletstijl, circa 1910. [COLLECTIE SPOORWEGMUSEUM](#)
- < Trein klaar voor vertrek aan het perron van station Zeist, circa 1925. Geheel links is de tramremise zichtbaar. [HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL](#)
- < Ingang van het park tegenover station Zeist, begin 20e eeuw. Vanuit het station liep je zo het bos in. [HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL](#)
- > Rond het station ontstonden woonwijken. Het Bethanieplein met op de achtergrond station Zeist in 1937; voor het station staan trams te wachten. [HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL](#)



De voornaamste troef van Zeist lag in het natuurschoon: bossen en landgoederen. Om de aantrekkingskracht van de plaats te vergroten, kocht de gemeente in 1913 het Zeisterbos van de adellijke familie Pauw van Wieldrecht. Een klein gedeelte werd bestemd voor woningbouw, het grootste deel werd ingericht als wandelbos. Daarnaast kocht de gemeente de uitspanning Het Jagershuis en stichtte daarachter een dierenpark met maanschapen, zette een hertenkamp op en richtte een groot veld in voor bizon. Het Zeisterbos werd een populaire bestemming die tijdens mooie weekenden duizenden dagjesmensen per trein en

tram naar Zeist lokte. De spoorlijn maakte ook evenementen mogelijk zoals de in 1909 gehouden internationale tuinbouwtentoonstelling op landgoed Schoonoord, evenals de 'vliegfeesten' die in 1911 en 1912 plaatsvonden op vliegveld Soesterberg.

Concurrentie op de weg

Vanaf de jaren 20 waren de gouden tijden van de spoorwegen voorbij en zorgde het wegverkeer in toenemende mate voor concurrentie. Zo telde Rijkswaterstaat op de rijksweg Utrecht-De Bilt-Vollenhoven in 1916 dagelijks nog slechts 164 motorvoertuigen en in 1923 maar liefst 708. In aantallen was

de groei van het fietsverkeer nog indrukwekkender. Zo bleken in 1926 op dezelfde rijksweg dagelijks 4.000 fietsers De Bilt te passeren. Als reactie hierop verbreedden Rijk en provincie in hoog tempo bestaande wegen en voorzagen deze van nieuwe klinker- en asfaltlagen.

Voor de spoorwegen vormde het groeiende aantal auto's, fietsen en vooral vrachtwagens en autobussen een bedreiging. Exploitanten van vrachtauto's en autobussen waren aanvankelijk nauwelijks aan regels gebonden, terwijl de spoor- en tramwegen zich daar wel aan moesten houden. De NCS en NBM zagen aan het eind van de jaren 20 het aantal reizigers op de spoorlijn Utrecht-Zeist dalen. Als reactie hierop verminderden ze de frequentie van de treinen, waardoor de verbinding minder aantrekkelijk werd.

In de tweede helft van de jaren 30 voerden de Nederlandse Spoorwegen (NS), waarin de NCS inmiddels was opgegaan, grootscheepse saneringen en inkrimpingen door. De NS concentreerden zich op het hoofdnet: daar verhoogden ze de frequentie en snelheid en voerden ze een omvangrijk elektrificatieproject door. Aan de nevenlijnen gingen deze modernisering voorbij. Een lijn als Utrecht-Bilthoven-Zeist, die met zijn comfortabele rijtuigen en een snelheid van 40 kilometer per uur eerder als modern had gegolden, wekte nu een ouderwetse indruk. Vanwege de vervoersomvang spaarden de NS de lijn nog in de saneringsrondes van 1936 en 1938. Pas in 1941 viel het doek voor het passagiersvervoer wegens de schaarste aan steenkolen die was ontstaan door de Duitse bezetting. Vanwege het belang van de spoorlijn voor het transport van steenkolen voor de Zeister gasfabriek, grondstoffen voor andere bedrijven en brandstoffen voor 'Vliegerhorst Soesterberg', bleef de verbinding nog wel in gebruik voor goederenvervoer.

Na de oorlog hoopten bewoners van Zeist en Bosch en Duin dat de passagiersdiensten

Documentaire 'Bestemming: Station Zeist'

In het najaar van 2020 ging de documentaire 'Bestemming: Station Zeist' in première. Hierin maken Pieter Veraart en Kees Kort opnieuw de reis van het Utrechtse Buurtstation via Bilthoven, Bosch en Duin en Huis ter Heide naar station Zeist. De centrale vraag is: wat heeft dit lokale spoor betekend voor de ontwikkeling van die plaatsen? Utrechtse en Zeister historici en deskundigen vertellen - begeleid door oude filmfragmenten en foto's - het verhaal van deze verdwenen spoorlijn. DVD en USB-stick verkrijgbaar à € 16,50 (verzendkosten € 3,-) via www.hetrozenhuis.org. Lezers van Oud-Utrecht krijgen € 2,50 korting met de promocode RY3JJ988.

hersteld zouden worden. Verschillende verzoeken daartoe bereikten de NS, maar die hadden de handen vol aan het herstel van het hoofdnet. Het bedrijf verwachtte dat het passagiersvervoer op de inmiddels enkelsporige lijn niet lonend meer zou zijn en zette het 'verbussen' van nevenlijnen door. Het beleid om onrendabele lijnen te vervangen door autobusdiensten was al in de jaren 30 ingezet.

De spoorlijn Bilthoven-Zeist bleef louter in gebruik als goederenlijn. Naast stukgoederen vormden steenkolen voor de gemeentelijke gasfabriek aan de Steijnlaan en ijzererts voor Gero de belangrijkste lading. Tot in de jaren 50 reden er dagelijks twee treinen over het goederenspoor, daarna werd de dienst ingeperkt tot één trein per dag. De sluiting van de Zeister gasfabriek na de aanleg van het aardgasnet zette het voortbestaan onder druk. In de tweede helft van de jaren 60 reed dagelijks nog slechts één locomotief met twee goederenwagens de route. Eind mei 1972 staakten de NS ook het goederenvervoer. Het stationsgebouw in Zeist fungeerde daarna nog enkele jaren als busstation, totdat het in 1976 werd gesloopt.

Erfenis

De spoorlijn Utrecht-Bilthoven-Zeist heeft weinig zichtbaars achtergelaten. Het in 1901 gebouwde station Zeist is verdwenen en ook de bielzen en rails zijn in 1978 opgebroken en afgevoerd. Als enige van de stationsgebouwen bleef het stationnetje van Huis ter Heide gespaard, omdat er sinds 1943 een café in was gevestigd. Recent is het gebouwtje gerestaureerd; het wacht op een nieuwe bestemming. Vlakbij loopt een fietspad over het voormalige spoortracé van Huis ter Heide naar Bilthoven. Een belangrijkere erfenis van de spoorlijn is de bebouwing van Bosch en Duin. Ook de woonwijken rond het voormalige station Zeist vormen een indrukwekkende herinnering. Was de spoorlijn gedoemd te verdwijnen? Dat is maar de vraag. In de eerste 25 jaar vervoerde de treindienst veel passagiers en goederen en werd hogelijk gewaardeerd. In de loop van de jaren 20 kwam de spoorverbinding onder druk te staan, niet alleen door de opkomst van het wegverkeer, maar vooral ook door veranderingen binnen het spoorwegbedrijf zelf. Na de totstandkoming van de belangengemeenschap Nederlandse Spoorwegen waar de NCS in opging, verloor de exploitant de belangstelling voor de spoorlijn Bilthoven-Zeist. In de jaren 20 nam de frequentie van het aantal treinen stapsgewijs af. Ondanks deze teruggang en de toenemende concurrentie van het wegverkeer bleef de vervoersvraag echter voldoende. De verbinding ontsnapte aanvankelijk dan ook aan de lopende saneringsplannen. Pas onder invloed van de Duitse bezetting zetten de NS het passagiersvervoer stop. Het opbreken van het tweede spoor in 1942 gaf de genadeklap...



▲ Gasfabriek en goederenemplacement gezien vanaf het perron van station Zeist in 1961. FOTO J.G.C. VAN DE MEENE

▲ Het voormalige station Huis ter Heide is in 2020 gerestaureerd. De eigenaar heeft een stukje rails laten aanleggen met daarop een Sik-rangeerlocomotief. FOTO ARIAN DEN BOER

Bronnen

- HUA, archief 948 Nederlandse Spoorwegen, bestuursorganen, 53: Notulen commissarissen NS 1937-1939 en 54: Notulen commissarissen NS 1940-1948.
- Ferry Bosman, *De eeuw van de NBM* (Zeist 1993).
- Hans Buiters, 'Motor voor de groei? De transportrevolutie in de provincie Utrecht', *Jaarboek Oud-Utrecht* 2014 p. 95-128.
- Hans Buiters en Martin Jansen, 'Uitdijende steden en krimpend platteland', C. Dekker e.a., *Geschiedenis van de provincie Utrecht, vanaf 1780* (Utrecht 1997) p. 185-225.
- Jan van den Heuvel, 'Het Zeister spoor', *De Biltse Grift* juni 2001 p. 22-32 (I) en september 2001 p. 48-56 (II).
- Kees Kort, 'De Zeister trein. De geschiedenis van het spoorvervoer tussen Utrecht, Bilthoven en Zeist', te verschijnen in kwartaalblad *Seijst*, 2021.
- Gijs Mom en Ruurd Filarski, *Van transport naar mobiliteit. De transportexplosie (1895-2005)*, Zutphen, 2008
- Guus Veenendaal, *Spoorwegen in Nederland. Van 1834 tot nu* (Amsterdam 2004).
- Hans Zijlstra, 'Natuur en recreatie in het Zeisterbos, 1913-1940', *Jaarboek Oud-Utrecht* 2012 p. 152-174.
- www.geheugenvanzeist.nl/articles/zeist-als-vakantiedorp.



Mariakerkbijbel

Een bijzonder handschrift keert terug naar Utrecht

Een vrijwel onbekende bijbel uit 1463 is na eeuwen afwezigheid weer ‘thuis’. Het handschrift werd in 2020 verworven door de Universiteitsbibliotheek Utrecht, die sinds 1844 de boekencollecties van de middeleeuwse kapittelkerken beheert. De mogelijkheid om daaraan deze ‘Mariakerkbijbel’ toe te voegen, kon de universiteitsbibliotheek niet laten passeren. De colofon en decoraties laten er geen twijfel over bestaan: het is een echt Utrechts manuscript. Maar het wijkt ook af van andere Utrechtse handschriften en hoe meer je er doorheen bladert, des te meer vragen er rijzen.

Dat een middeleeuws handschrift uit één van de Utrechtse kloosters en kapittels te koop wordt aangeboden is een uiterst zeldzame gebeurtenis. Vrijwel al die handschriften kennen we al stuk voor stuk, want bijna allemaal liggen ze in de depots van de universiteitsbibliotheek. Dat kwam zo: vlak nadat Utrecht een protestants stadsbestuur kreeg, werd in 1584 de nieuwe stadsbibliotheek in Utrecht gesticht. De bibliotheken van de Utrechtse (katholieke)

kloosters en kapittels werden geconfisqueerd en naar de Janskerk gebracht zodat burgers ze daar konden lezen. In 1636 werd de stadsbibliotheek ook de universiteitsbibliotheek, vandaar dat de middeleeuwse handschriften en gedrukte boeken zich daar nog steeds bevinden. Dat is echter niet het hele verhaal. De confiscatie was moeizaam verlopen, en veel was al verkocht en verloren gegaan. De flink uitgedunde bibliotheken van de eens machtige

Bart Jaski is conservator handschriften en oude drukken (raria) bij de Universiteitsbibliotheek Utrecht (UBU).

Utrechtse kapittels werden pas in 1844 overgedragen. Uiteindelijk zijn alle middeleeuwse handschriften van de Utrechtse kloosters en kapittels waar ook ter wereld in kaart gebracht. De enige en laatste keer dat zo’n volledig handschrift door de Universiteitsbibliotheek Utrecht werd aangekocht was in 1912. Dat ging om een afschrift van het *Vanden leven der Vaderen* (Hs. 7 N 25), geschreven in het Utrechtse klooster Vredendaal in 1417. Toen er in 2019 een



vrijwel onbekend handschrift van de Maria-kerk te koop werd aangeboden, was dit dus een gebeurtenis die zich ruim een eeuw niet meer had voorgedaan. Zo'n kans kun je niet laten liggen.

Zeldzame aankoop

De Universiteitsbibliotheek Utrecht doet in de regel niet meer aan acquisitie van oude documenten, laat staan van een kostbaar

middeleeuws manuscript - tenzij het iets heel bijzonders is, en direct kan worden ingezet voor onderzoek aan de universiteit. Aan deze kwalificaties voldoet de Maria-kerkbijbel ruimschoots. Ook al ziet dit handschrift er op het eerste gezicht niet zo spannend uit - snel geschreven, geen fraaie miniaturen, bekende tekst (bijbel) - toch heeft het een aantal intrigerende aspecten. De aankoop van het handschrift vond in maart 2020 plaats, vlak voordat de coronamaatregelen in Nederland van kracht werden. Direct onderzoek doen kon dus niet. Het handschrift werd wel gecatalogiseerd en kreeg Hs. 35 A 3 als signatuur. Ook werd het gedigitaliseerd, zoals alle middeleeuwse handschriften in de collectie.

En natuurlijk was er al het een en ander over het handschrift bekend. De verkoper, veilinghuis Les Enluminures, had al een vrij uitgebreide beschrijving gemaakt. Dat betekende echter niet dat alle vragen beantwoord waren.

Laten we eens zien welke vragen we kunnen stellen als we het handschrift openslaan, doorbladeren en bij onderdelen ervan stilstaan, zoals de colofon, de tekst, de decoratie, de fysieke toestand en aanwijzingen over de lotgevallen van het boek in de laatste eeuwen. Elk van deze aspecten biedt nieuwe gezichtspunten en handvatten voor nader onderzoek. Door zoveel mogelijk te weten te komen over de nieuwe aankoop kunnen we die in perspectief plaatsen.

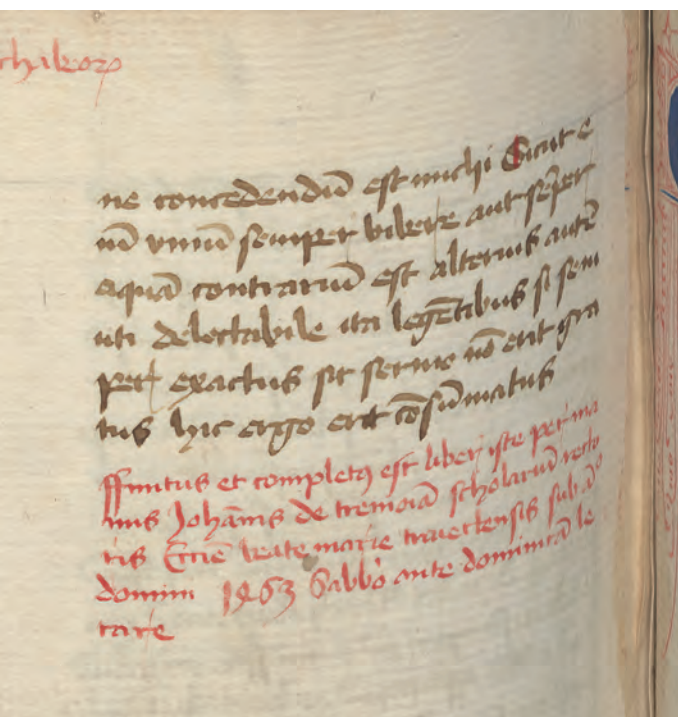
De colofon

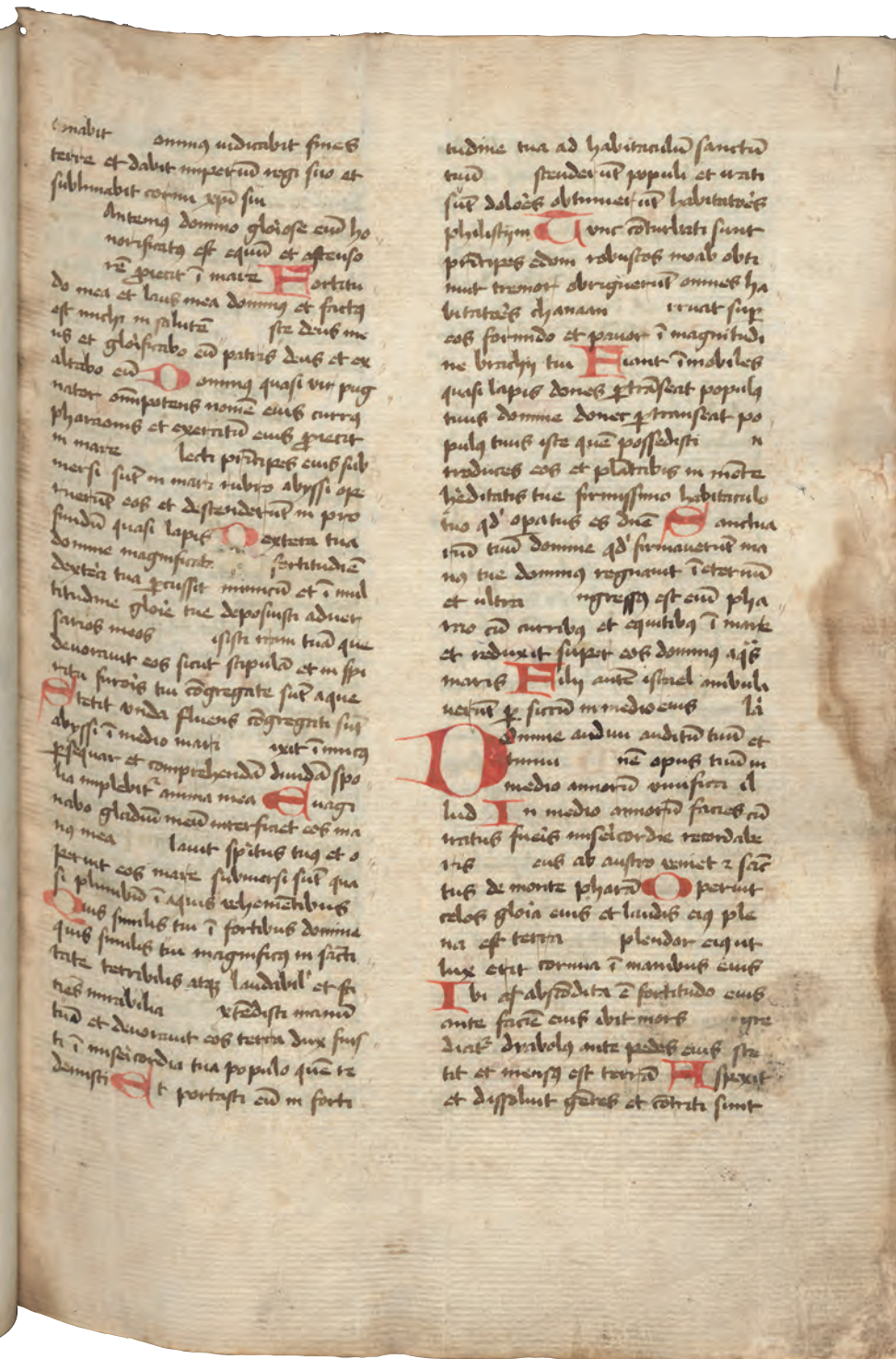
Van elk handschrift wil de onderzoeker het liefst weten door wie, waar en wanneer het is geschreven. Dat biedt houvast voor verdere analyse. In de middeleeuwen bleef dit soort informatie vaak onvermeld; zelfs van de meest beroemde handschriftverluchters weten we vaak hun naam niet. In onze bijbel staat echter een colofon, in rood geschreven op fol. 221v (het einde van het Oude Testament), waarin de benodigde informatie heel precies op een rijtje is gezet:

Finitus et completus est liber iste per manus Johannis de Tremonia scholarium rectoris Ecclesie beate marie traiectensis sub anno domini 1463 Sabbato ante dominicam letare (Dit boek is afgeschreven en gecompoteerd door de hand van Johannes van Dortmund, rector van de school van de kerk van Sint Marie van Utrecht, A.D. 1463 op de zaterdag voor de zondag van Laetare.)

De zaterdag voor Laetare (halfvasten) viel in 1463 op 26 maart. Op die dag had Johannes van Dortmund dus het Oude Testament afgeschreven. Daarna volgt nog het Nieuwe Testament. Natuurlijk rijst de vraag wie Johannes van Dortmund was, die in ieder geval ogenschijnlijk uit Duitsland kwam. Een snelle rondgang op internet toont aan dat er in de 15e eeuw verschillende personen met die naam actief waren in de Nederlanden, Duitsland en Italië. Of onze schrijver een van hen is, moet nog worden vastgesteld, en dat betekent dat we allerlei bronnen nader moeten beschouwen. De formulering van de colofon kan hierbij ook aanwijzingen bevatten: zijn er andere handschriften met eenzelfde of soortgelijke formulering in of rond de jaren 1460?

We weten in ieder geval dat Johannes de rector of hoofd van de school bij de Maria-kerk was, en we kunnen in de archieven van het Mariakapittel in Het Utrechts Archief gaan zoeken naar meer informatie over de school en de zogenaamde 'scholasters' die daaraan verbonden waren. Dat we hier beschikken over een handschrift van een met name genoemde rector is een zeldzaamheid, want de meeste boeken werden in deze periode geschreven door geestelijken of in schrijfateliers.





De tekst

Het handschrift is het laatste deel van een tweedelige Latijnse bijbel; het eerste deel is waarschijnlijk verloren gegaan. Het tweede deel begint met Psalmen, halverwege het Oude Testament, waarbij het opvallend is dat hier alleen de rode hoofdletters (lombarden) zijn geschilderd, die in blauw ontbreken (fol. 1r-3v). Het handschrift eindigt met het boek Openbaringen aan het einde van het Nieuwe Testament. Zoals we zagen schreef Johannes van Dortmund zijn colofon aan het einde van het Oude Testament, dat in een Gotische hybrida (schriftvariant) over twee kolommen van meestal 39 of 40 regels geschreven is. In het Nieuwe Testament is het schrift kleiner, en gaan we naar de 42 tot 45 regels.

Kopjes en hoofdstuknummers zijn echter in het hetzelfde schrift, en het lijkt erop dat Johannes voor het Nieuwe Testament simpelweg een kleiner schrift hanteerde. Waarom, en of dit elders ook voorkomt, is nog onduidelijk. We mogen ons hierbij afvragen waarvoor de bijbel bedoeld was: als privé-bezit, voor gebruik in de school of voor het kapittel. Johannes kopieerde de bijbel ongetwijfeld uit een oudere handgeschreven bijbel (of wellicht bijbels), en het is daarom ook interessant om na te gaan welke (soort) bijbel hij daarvoor gebruikte. Er zitten in de tekst enige fouten en toevoegingen. Vooral de liturgische gezangen zoals Te Deum en Magnificat aan het eind van Psalmen zijn opvallend. Er is geen vroegere bijbel van de

< De Mariaplats met de Mariakerk door Pieter Jansz. Saenredam, 1662. MUSEUM BOUMANS VAN BEUNINGEN, ROTTERDAM

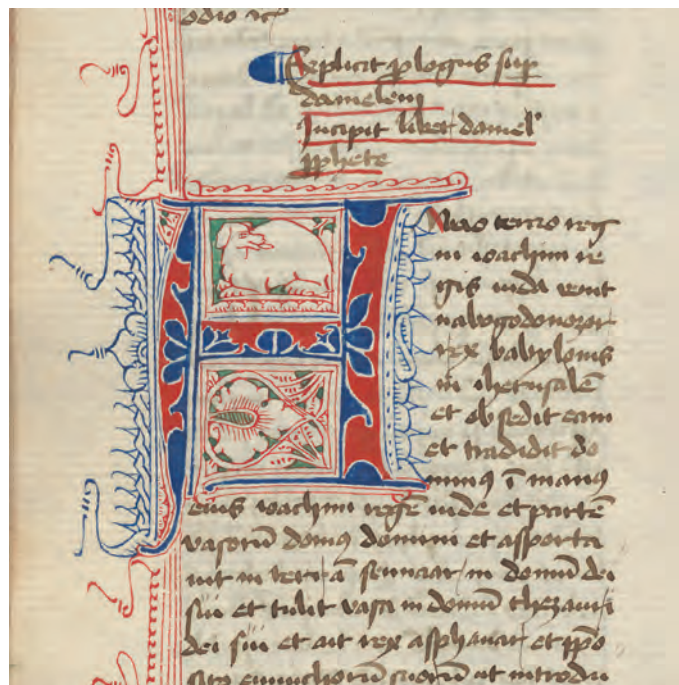
↳ Colofon door Johannes van Dortmund, 1463. UNIVERSITEITSBIBLIOTHEEK UTRECHT HS. 35 A 3 FOL. 221v

< De hoofdletters (lombarden) in blauw ontbreken aan het begin van het tweede deel. UNIVERSITEITSBIBLIOTHEEK UTRECHT HS. 35 A 3 FOL. 1r

✓ Initiaal met een bebaarde man aan het begin van het bijbelboek Titus. UNIVERSITEITSBIBLIOTHEEK UTRECHT HS. 35 A 3 FOL. 293r

✓ Gedecoreerde initiaal (man met muts) aan het begin van het bijbelboek Maleachi. UNIVERSITEITSBIBLIOTHEEK UTRECHT HS. 35 A 3 FOL. 189v





Mariakerk bekend; de monumentale Zwolse Bijbel werd van 1462 tot 1476 geschreven. Het gaat in ieder geval niet om de Windesheimse versie waartoe die bijbel behoort. Dus met welke bijbels die in Utrecht of de Nederlanden geschreven en gebruikt werden, moeten we onze bijbel gaan vergelijken? Of is er misschien een Duitse connectie?

De decoratie

Wie bekend is met Utrechtse handschriften uit de 15e eeuw zal veel herkennen aan het penwerk dat ruim 50 initialen versiert. Het is vervaardigd in de zogenaamde 'kroon-

en-draakstijl'. Deze gedecoreerde initialen bevinden zich aan het begin van de proloog en de tekst van een aantal boeken van het Oude Testament. Ruim 30 initialen bevatten blad- of bloemmotieven getekend in rood op een groen veld, met in de marge uitlopende uitbundige pennenstreken. De initialen zijn meestal een 'littera duplex', waarbij stukken in rood en blauw in elkaar passen. Het Nieuwe Testament is qua decoratie een stuk soberder: de letters zijn doorgaans kleiner, de pennenstreken ingetogener, de kleuren eentoniger. Het Nieuwe Testament heeft maar één initiaal met een tekening op een groen veld, maar dat is wel een uitzonderlijke: het profiel van een bebaarde man aan het begin van de brief van Paulus aan Titus (fol. 293r). In het Oude Testament komen we aan het begin van de proloog van het bijbelboek Maleachi (fol. 189v) een afbeelding tegen van een hoofd van een man met een muts. Of Paulus en Malachi in deze initialen zijn afgebeeld is nog maar de vraag. Menselijke gezichten worden zelden afgebeeld in Utrechts penwerk, dus om er twee te vinden in een handschrift is opmerkelijk. Ook is er een diertje in vier initialen getekend dat op een schaap of dikke hond lijkt (fol. 3v, 151v, 184v; Nieuwe Testament: 305r). Dit motief heeft een opmerkelijke parallel met een soortgelijke afbeelding, in de 'stijl met het schaap' in Hs. 359, fol. 2r, vervaardigd in het Utrechtse Regulierenklooster. En ook al lijkt het om een soort schaap te gaan, naar aanleiding van soortgelijke diertjes noemen we het een Utrechts draakje, het 'beeldmerk' bij uitstek in de Utrechtse laatmiddeleeuwse handschriften. Ook de blad- en bloemmotieven en de gezichtjes kunnen vergeleken worden met voorbeelden in andere Utrechts handschriften om te kijken of dezelfde beeldtaal werd gehanteerd.

Boekblok en band

Het originele boekblok van de bijbel bestaat nu uit 326 folio's (652 pagina's) van circa 21 x 15,5 cm. Het begin van Psalmen 1-147 is verloren gegaan (waarschijnlijk een heel katern van twaalf bladen), en ook op vier andere plekken ontbreekt er een blad. Dit is in alle gevallen bij de overgang van het ene boek van het Oude Testament naar het andere. Deze bladen waren ongetwijfeld gedecoreerd met penwerk, en wellicht waren ze daarom aantrekkelijk om eruit te worden gehaald.

Hoewel het handschrift exact gedateerd is, kunnen de watermerken van het papier waarop de tekst geschreven is, ons meer vertellen over de context waarin het gemaakt is. Komen we de verschillende watermerken, zoals een eenhoorn en de paus, ook tegen in papieren documenten van de Mariakerk of elders in Utrecht? De originele band van de bijbel is later vervangen door een band van kartonnen platten met leren stroken aan de buitenkant. De nieuwe leren rug met vijf ribben heeft goudopdruk en de titel *Biblia Vulgate Mss.* Op het eerste gezicht lijkt dit een band uit de 18e of 19e eeuw.

Er zijn geen directe aanwijzingen dat het handschrift ooit tot de collectie van de Mariakerk behoorde. De boeken en archieven van de voormalige Utrechtse kapittelkerken werden in de tijd van Napoleon overgebracht naar het Domein-Archief. In 1844 zijn de boekencollecties overgedragen aan de Universiteitsbibliotheek Utrecht. Als de huidige band al van voor die tijd stamt, dan zal het handschrift toen al niet meer tot de collectie van de Mariakerk hebben behoord. Misschien bleef het in het bezit van de schrijver en maakte het zelfs nooit deel uit van die collectie. Het is dus zaak om meer te weten over waar en wanneer de band is gemaakt.



< 'Utrechts draakje' in initiaal in handschrift 359.

UNIVERSITEITSBIBLIOTHEEK UTRECHT HS. 359 FOL. 3R

< 'Utrechts draakje' in initiaal in de

Mariakerkbijbel. UNIVERSITEITSBIBLIOTHEEK UTRECHT

HS. 35 A 3 FOL. 184V

↳ De boekband van de Mariakerkbijbel.

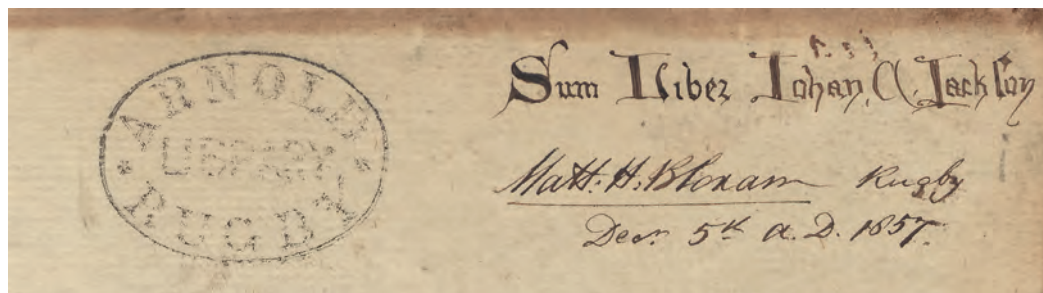
UNIVERSITEITSBIBLIOTHEEK UTRECHT HS. 35 A 3

> Aantekening van John Cohen Jackson op het eerste schutblad. UNIVERSITEITSBIBLIOTHEEK UTRECHT

HS. 35 A 3 FOL. III

↙ Ex libris van de Arnold Library, Rugby School aan de binnenzijde van het voorplat.

UNIVERSITEITSBIBLIOTHEEK UTRECHT HS. 35 A 3



De band is minstens tweemaal gerestaureerd, de laatste keer werden twee geelgekleurde bladen aan het begin en aan het einde toegevoegd. Dit gebeurde waarschijnlijk in Engeland en het watermerk kan hier waarschijnlijk uitsluitsel over geven. Tijdens de eerdere restauratie waren er al 22 grauwegekleurde blanco schutbladen aan het begin aangebracht. Deze dienden om de band en het boekblok te verstevigen, omdat aan het begin de bladen met Psalmen 1-147 misten. Het papier dat hiervoor is gebruikt heeft twee watermerken, een heraldisch wapen en een met de tekst 'D & C Blau'. Dat laatste papier is afkomstig van de papiermakers van (de erven van) Dirk en Cornelis Blauw, die hun bedrijf in 1621 in de Zaanstreek begonnen. Datering van dit watermerk kan, nog beter dan de band, bepalen wanneer het handschrift opnieuw werd ingebonden. Dit lijkt in ieder geval in de Nederlanden te zijn gebeurd.

Herkomst

De verdere geschiedenis van de bijbel blijft nog onduidelijk. We pikken de draad pas weer op in de 19e eeuw, toen het boek in bezit was van de eerwaarde John Cohen Jackson, hoofdmeester van de Hackney Church School in Londen en boekenverzamelaar. Dat weten we door de aantekening 'Sum Liber Iohan. C. Jackson' (Ik ben het boek van...) op het eerste schutblad. Er zijn meer handschriften uit zijn verzameling bekend en wellicht dat die ons nog op het spoor brengen van de verwerving van onze bijbel. Opvallend genoeg zijn ook enkele andere handschriften uit de Mariakerk naderhand in Engeland opgedoken.

Jacksons collectie werd in 1895 geveild, maar hij had onze bijbel al in 1857 van de hand gedaan aan Matthew Holbeche Bloxam, een amateurhistoricus uit Rugby (ten zuidoosten van Birmingham). Zijn

naam en het jaartal staan ook op het schutblad. Op fol. xxiv vinden we bovendien de aantekening 'Manuscript Copy of the Vulgate..., Rugby School Library, The Gift of Matthew Holbeche Bloxam on this 78th Birthday, 12th May 1883'. En zo kwam de Utrechtse bijbel dus als verjaardagsgeschenk terecht in de Arnold Library van de Rugby School. Een eigendomsmerk daarvan werd aan de binnenkant van het voorplat gelijmd. Ook zit er een stempel van de bibliotheek op het eerste schutblad met daarbij een ingeplakt vel papier met een getypte beschrijving van het handschrift. De bijbel bleef daarna lang verborgen voor onderzoekers, maar er werd wel een korte beschrijving van gemaakt in de database Bibliotheca Neerlandica Manuscripta & Impressa (BNM-I), gebaseerd op de beschrijving door Neil Ker en Alan Piper. Dit maakte het handschrift echter nog niet toegankelijk voor Nederlandse onderzoekers en er is tot nu toe geen enkele studie over de bijbel verschenen.

Op 4 december 2018 werd een deel van de kunstschat van de Rugby School geveild door Christie's in Londen. Daar werd de bijbel gekocht door veilinghuis Les Enluminures en vond daarna zijn weg terug naar Utrecht. Het is een handschrift dat duidelijk in de context van Utrecht en de Mariakerk past, maar het is aan de andere kant ook heel anders dan de meeste handschriften uit de Utrechtse klooster- en kapittelbibliotheken. Dat maakt het zo intrigerend. Het zal nog wel even duren totdat onderzoekers alle geheimen ervan hebben blootgelegd.

Dit artikel verscheen eerder op de website van Bijzondere Collecties Universiteitsbibliotheek Utrecht.

De gedigitaliseerde versie van de bijbel:
<http://objects.library.uu.nl/reader/?obj=1874-400289>
(ook via www.oud-utrecht.nl)



Literatuur

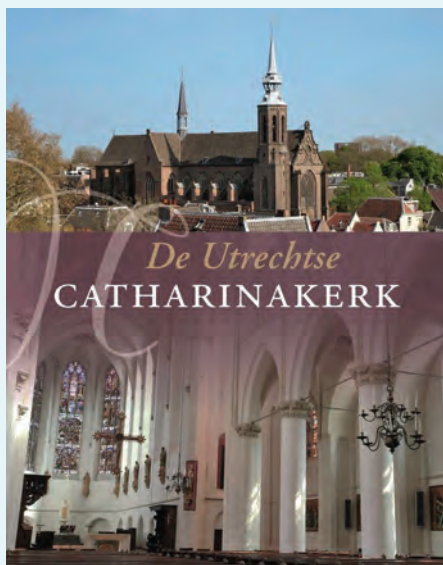
- Gisela Gerritsen-Geywitz, *Het Utrechtse draakje en zijn entourage. Vijftien penwerkstijlen in Utrechtse handschriften en gedrukte boeken uit de tweede helft van de vijftiende eeuw* (Hilversum, 2017).
- Bart Jaski, 'Boeken zoeken in de Mariakerk', *Tijdschrift Oud-Utrecht* 2020-3 (juni 2020), p. 4-7.
- N.R. Ker & A.J. Piper, *Medieval manuscripts in British libraries IV: Paisley-York* (Oxford 1992).

Llewellyn Bogaers is cultuurhistorica. Zij promoveerde op de verwevenheid van cultuur en religie in katholiek Utrecht, 1300-1600 en is directeur van Levend Verleden Nu.



De Utrechtse Catharinakerk

De Catharinakerk aan de Lange Nieuwstraat kent een grillige geschiedenis. Het voortbestaan van dit middeleeuwse kerkgebouw hing meermaals aan een zijden draad. Deze lotgevallen komen aan bod in het boek *De Utrechtse Catharinakerk*, waarin meerdere auteurs hun licht laten schijnen op de bouwhistorie, de gebruiksgeschiedenis, het interieur en de kerkmuziek. De kerkgemeenschap komt er echter wat bekaaid vanaf.



Ton Meijers en Casper Staal (red.), *De Utrechtse Catharinakerk*. Uitgeverij Matrijs i.s.m. Stichting Utrechts Religieus Erfgoed, Utrecht 2020. ISBN 978 90 5345 566 1. 192 blz. € 24,99.

De Catharinakerk werd in 1468 gesticht als kloosterkerk voor de karmelieten, een bedelorde die gespecialiseerd was in prediking en zielzorg. In 1529 moest deze orde haar domein aan de Lange Nieuwstraat afstaan aan de johannieters, die hun klooster hadden moeten verlaten voor de bouw van kasteel Vredenburg. Zij gaven de Catharinakerk en het Catharijneconvent het uiterlijk dat wij nog steeds kennen. Met de Reformatie - in Utrecht in 1580 - deelde de Catharinakerk het lot van alle katholieke kerken en kapellen in Utrecht: ze kwamen in protestantse handen.

De gereformeerden vormden destijds nog maar een kleine gemeenschap en beschikten over meer kerkruimte dan zij konden vullen. De kerk ging dienstdoen als werkplaats en lijkeniszaal. Haar redding was gelegen in het feit dat enkele voorname families er hun grafkelders hadden. Zij pleitten voor herstel van

een kerkelijke functie en in 1636 was de protestantse herinrichting rond. Tot 1815 had het kerkgebouw vooral nevenfuncties: menig huwelijk is hier voltrokken, er werden onwettige kinderen gedoopt en het was een geliefde grafkerk. Helaas was er weinig toezicht op de aanleg van grafkelders, zodat de vloer een 'gatenkaas' werd.

Katholieke kathedraal

In 1815 brak een nieuwe episode aan. Koning Willem I legerde een Brabants garnizoen in Utrecht en de bouwvallige Catharinakerk stelde hij open voor de katholieke eredienst. De protestantse elite van Utrecht deed er echter alles aan om de katholieken te dwarsbomen. De financiering van de noodzakelijke herstelwerkzaamheden was een groot probleem: de protestantse instanties namen geen verantwoordelijkheid voor de slechte staat. In 1836 richtte een orkaan grote schade aan. Dat maakte een besluit onontkoombaar: afbraak of een ingrijpende renovatie. Overleg leverde echter geen oplossing op. Bij Koninklijk Besluit werd de kerk in 1840 katholiek eigendom. De overheid kwam de noodlijdende katholieke gemeenschap nauwelijks tegemoet: men vertrouwde op de 'bekende vrijgevigheid van de Utrechtse katholieke gemeenschap'. Herstel en inrichting van kerk en pastorie waren begroot op 73.000 gulden, terwijl de katholieke gemeen-

Boekbespreking

- < Het priesterkoor feestelijk versierd met bloemen, circa 1930-1940. [MUSEUM CATHARIJNECONVENT](#)
- > Gezicht op het koorbalkon voor het hoofdorgel, 2017. [FOTO WOUTER VAN BELLE](#)
- ✓ De westgevel van de Catharinakerk. [FOTO WOUTER VAN BELLE](#)



schap slechts 10.000 gulden subsidie ontving van het Rijk en 1.500 gulden van het provinciebestuur. Inmiddels hadden zich in Nederland nieuwe ontwikkelingen voorgedaan. Ondanks veel tegenstand van protestantse zijde werd de katholieke kerk in 1853 als volwaardige kerk erkend. Utrecht werd weer een bisschopsstad: als enige middeleeuwse kerk die aan de katholieken was teruggegeven, kreeg de Catharinakerk de status van kathedraal. De katholieken hebben er alles aan gedaan om de kerk de allure te geven die daarbij past. De kerk werd een schoolvoorbeeld van neogotiek met haar rijkgedecoreerde pijlers en muren, beelden en altaarmeubilair van Friedrich Mengelberg en glas in lood van Heinrich Geuer. Alfred Tepe complementeerde in 1900 het neogotische uiterlijk met een nieuw westwerk. In de toren hingen vier klokken, in de kerk klonk het grote Maarschalkerweerdorgel. De muziek in de Catharinakerk was van hoog niveau. De polyfone missen van het koor St. Gregorius Magnus zetten de toon voor de kerkmuziek in katholiek Nederland. De lyrische beschrijving van de muziek van dirigenten en organisten als Johann Winnubst, Hendrik Andriessen, Herman Strategier en Albert de Klerk doet verlangen naar een cd-opname. Juist in de Catharinakerk is de kaalslag van de hervormingsbeweging van de jaren 60 van de vorige eeuw nog steeds voelbaar. De neogotische elementen werden toen verwijderd. De drastische versobering van interieur en liturgie sloeg wonden, het koor Sint Gregorius Magnus hield het voor gezien.

Publieksboek?

De hoofdstukindeling van het boek *De Utrechtse Catharinakerk* is gebaseerd op het beheer en gebruik van de kerk. Twee afsluitende hoofdstukken zijn gewijd aan de koormuziek en de orgels die hier geklonken hebben. Alle hoofdstukken zijn geschreven door specialisten. Het boek is fraai geïllustreerd, de bladspiegel leest prettig, de informatie is rijk en veelzijdig. Toch is het niet zo toegankelijk als van een publieksboek verwacht mag worden. Elk hoofdstuk bevat behartenswaardige observaties en interessante details, maar dit neemt niet weg dat te veel bijdragen stroef lezen. Inhoudelijk zijn er grote verschillen, hoofd- en bijzaken worden niet altijd onderscheiden, zinnen zijn soms te lang en vaktermen worden niet altijd toegelicht. Een grondige eindredactie had het boek toegankelijker kunnen maken. In een publieksboek zou je verwachten dat de betekenis van de kerk voor de gemeenschap de rode draad vormt. In de hoofdstukken over de periode 1468-1580 wordt de bouwgeschiedenis tot in detail besproken, maar de bestaansreden van de kerk komt er bekaaid vanaf. Waarom is er niet meer aandacht besteed aan de motieven van de initiatiefnemers? Dat had een persoonlijke noot toegevoegd aan de overwegend zakelijk-technische toon van de eerste drie hoofdstukken. In de bijdrage over de periode 1580-1815 vormen op zich interessante kerkenraadsbesluiten over de verhouding tussen protestanten en katholieken de kern van het betoog, zonder dat er veel raakvlakken met de Catharinakerk zijn. Een verade-



ming zijn de bijdragen van Thomas van der Dunk over de moeizame overdracht aan de katholieken (1815-1840), en van Ton van Schaik over de uitdagingen voor de eerste generaties parochianen (1840-1900). Door hun bevologenheid en heldere betoogtrant maken zij het verschil. In de hoofdstukken over de hervormingsbeweging in de 20e eeuw komen de herinrichting en muzikale ontwikkelingen ruimschoots aan bod, maar blijven de achtergronden en drijfveren van voor- en tegenstanders onderbelicht. Meer oog voor de interactie rond de kerk had het boek meer samenhang en betekenis gegeven.

Lieu de mémoire

De kritische opmerkingen laten onverlet dat dit boek een lacune in de geschiedschrijving van Utrechts kerkenpracht vult. Het is een naslagwerk en dat is van belang. Het was nog maar in 2018 dat de Catharinakerk opnieuw in haar voortbestaan bedreigd werd. Uit geldnood besloot het bisdom de kathedraal te sluiten voor de katholieke eredienst. Voor het symbolische bedrag van één euro zou Museum Catharijneconvent het pand in eigendom krijgen. Daarmee gaf nu het bisdom zelf zijn enige middeleeuwse kerk prijs. Dit was een verarming die de katholieke gemeenschap niet kon accepteren en met succes aanvocht. Deze kerk is immers met veel inspanning van onderop herbouwd en ingericht en dat mag niet onzichtbaar gemaakt worden. Daarvoor is de kerk te zeer een 'lieu de mémoire' voor de pijnlijke strijd die katholieken voor het bestaansrecht van hun kerk hebben moeten leveren. Dit boek laat zien dat de Catharinakerk de titel van hoofdkerk van het aartsbisdom Utrecht met ere draagt.



Beeld van Sint Catharina uit 1874 door Friedrich Wilhelm Mengelberg. FOTO WOUTER VAN BELLE

Correcties artikel 'Musicus Richard Hol en zijn gouden jaren in Utrecht'

Tijdschrift Oud-Utrecht 2020-6 (december 2020) bevatte een artikel van Mirjam de Jong en Martine Mussies over leven en werken van componist, dirigent en muziekdirecteur Richard Hol (1825-1904). Nader onderzoek leert dat de tekst enkele correcties behoeft:

- Richard Hol was niet dé oprichter van de 'Nederlandse Bach-vereeniging', maar een van de twaalf oprichters. Die vereniging heette 'Bach-Vereeniging', niet te verwarren met de in 1917 opgerichte Nederlandse Bachvereniging (zie: *Caecilia. Algemeen muzikaal tijdschrift van Nederland* 28 (1871) nr.11, 1).
- De Stedelijke Utrechtse Muziekschool werd niet opgericht in 1875, maar in 1864, door Richard Hol, de muziekhandelaar Petrus Rudolf Bekker en de violist Cornelis Coenen (zie: *Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad* 11 juli 1864).
- De Muzikale Kring werd in 1893 niet opgericht door Hol, maar door de pianohandelaar André L. Krom. Johan Wagenaar werd de leider van het genootschap (zie: A. Graafhuis (eindredactie), *Utrecht als Muziekcentrum* (Utrecht 1979) 14).
- Hol is niet de auteur van een monografie over Sweelinck. Hij voltooide in 1859, na het overlijden van initiatiefnemer en hoofdredacteur Joannes Viotta, wel het *Swelingh-jaarboekje*, een kroniek van het Nederlandse muziekleven in 1858-1859. De korte levensschets van Sweelinck voorin het boekje is geschreven door Viotta (online te vinden op Google Books).
- Hol was geen lid van de Académie Française. Wel ontving hij in 1878 de titel en onderscheidingsteken van een 'officier d'Académie', een van de 'Palms Académiques' ingesteld door Napoleon. Deze staan helemaal los van Académie Française (zie *Het Vaderland* 22 oktober 1878, *De Tijd* 22 oktober 1878).
- De in 1946 benoemde Jacoba Hol was niet de eerste vrouwelijke hoogleraar in Nederland. Dat was in 1917 Johanna Westerdijk, ook aan de Utrechtse universiteit (zie <https://profs.library.uu.nl>). Wel was Jacoba Hol de eerste gewoon hoogleraar (Johanna Westerdijk was buitengewoon hoogleraar).

Maurice van Lieshout



Tewerkgesteld in Berlijn

Ruim een half miljoen Nederlanders zijn tijdens de Tweede Wereldoorlog in Duitsland tewerkgesteld. Onder hen de 25-jarige Adri Schuurman uit IJsselstein, die - hoewel ingedeeld voor werk in Nederland - uit plichtsgevoel besluit zijn 18-jarige broer Frans te volgen naar Berlijn. Hij komt terecht in een verpakings- en kartonfabriek in Lichtenberg, een oostelijke voorstad van Berlijn, Frans in een papierfabriek hartje stad. In vergelijking met tewerkgestelden elders heeft Adri het redelijk goed: aan eten en brandstof is meestal geen gebrek en met zijn Nederlandse kamergenoten kan hij het goed vinden. Via allerlei wegen probeert hij zoveel mogelijk brieven en pakjes richting Nederland te sturen. De meeste van de 47 overgeleverde brieven zijn gericht aan Anny Koenen uit Zuilen, sinds herfst 1942 zijn verkering. Naast aandacht voor dagelijkse besognes getuigt hij vooral van zijn groeiende liefde voor haar en van zijn standvastige geloof. Hij is ervan overtuigd dat die hem er door zullen slepen, ook als Berlijn vanaf augustus 1943 steeds zwaarder gebombardeerd wordt. Na zijn eerste verlof eind februari 1944 duikt hij onder. Uit die periode zijn nog eens tien brieven bewaard gebleven. Zoon Martin kreeg ze in 2003 na het overlijden van zijn moeder, maar opende ze pas in 2016. Op knappe wijze stelde hij een tijdsdocument samen waarin brieffragmenten, familiegeschiedenis, de - nog onderbelichte - ervaringen van tewerkgestelden en de gruwelen van een stad onder vijandelijk vuur met elkaar verweven zijn.

Martin Schuurman, Overleven in Berlijn. Het verhaal van een tewerkgestelde, aan de hand van de brieven aan zijn geliefde, 1943-1944. Soesterberg, Uitgeverij Aspekt, 2020. ISBN 978 94 6338 822 1. 233 blz., € 19,95.

50 jaar Woolloomooloo

Vorig jaar bestond Utrechts bekendste discotheek de Woolloomooloo een halve eeuw. Vele duizenden Utrechtse studenten en anderen sleten er ontelbare uren met dansen, flirten, drinken, schreeuwen (de enige manier om je verstaanbaar te maken en oorzaak van menig hese meisjesstem) en - al was het maar voor een paar uur - je één te voelen met je leeftijdgenoten, of dat nu ballen, uffen, knorren of passanten waren.

Het jubileumboek - lekker formaat, goed geïllustreerd - staat bol van nostalgie. Na een wat zakelijker beschrijving van start, onstuimige groei en volgende pieken en dalen, blikken dj's, barkeepers, portiers en bezoekers enthousiast terug op hun Woo-tijd. Omdat - op een korte periode met vrouwelijke tostibereidsters en biertapsters na - alleen mannen in de discobar werkten, ontbreken in het boek de ervaringen van de vrouwelijke bezoekers zonder wie de Woo nooit had kunnen bestaan en kunnen floreren. Tegenover de dertien persoonlijke herinneringen van mannen waarmee het boek besluit, staat er slechts één van een vrouw.

Wie zelf als (mannelijke) student met plezier de Woo bezocht heeft, zal lezing van dit boek zeker het gevoel en de sfeer van die jaren terugbrengen. Voor anderen biedt het inzicht in de aantrekkings-

kracht en het succes van deze disco en een verklaring (melkkoe!) waarom het USC nog de enige Nederlandse studentenvereniging is met uitsluitend leden van de mannelijke kunne.

Michiel Hegener e.a., Woolloomooloo. De eerste 50 jaar. Utrecht, Utrechtsch Studenten Corps, 2020. ISBN 978 94 6323 966 0. 258 blz., € 29,95, te bestellen via woolloomooloo50.nl

Waken op de tippelzone

Bijna twintig jaar was Jan Schoenmaker wijkagent in Transwijk, waar de tippelzone het meest van zijn tijd, vindingrijkheid en emoties vroeg. Het dagboek dat hij in die jaren bijhield vormde de basis voor een vlot, zij het soms wat wijdlopieg geschreven boek dat past in een traditie van uit het leven gegrepen op schrift gestelde politiehervormingen. In Utrecht ging bijvoorbeeld in de jaren 70 hoofdinspecteur zedenpolitie W.A. Tieman hem voor met *Lachen en huilen in het hoofdbureau* en *Mijn vriendinnen, de lichte meisjes*. Zo 'gezellig' als Tiemans herinneringen soms zijn, zo heftig en schrijnend zijn Schoenmakers verhalen over verslaafde en uitgebuite prostituees, hun vaak onverschillige klanten, de dealers en andere criminelen die de baan in hun greep proberen te krijgen, de veronruste en meelevende buurtbewoners en de hulpverleners en anderen die zich het lot van 'de meiden' aantrekken. Ook door zijn soms onorthodoxe aanpak wist Schoenmaker het vertrouwen van zowel de prostituees als de buurtbewoners te winnen. En hij leerde dat het 'Utrechtse model' van concentreren, reguleren, controleren, hulp verlenen en de criminaliteit hard aanpakken effectief is om voor de vrouwen een veilige werkplek te creëren. Daarom pleit hij voor een nieuwe tippelzone nu die aan de Europa-laan gesloten is.

Jan Schoenmaker i.s.m. Bert Muns, De wijkagent. Twintig jaar op de Utrechtse tippelzone. Amsterdam, Ambo/Anthos, 2020. ISBN 978 90 263 5044 3. 254 blz., € 21,99.

Ook verschenen

Riccardo Alberelli, **Patriotten, provo's en rebellen - Utrechtse episoden van eigenzinnigheid**. Utrecht, Uitgeverij Parterre, 2020. ISBN 970 90 82770 33 9. 99 blz., € 8,50. Bundeling van twaalf (herschreven) columns, oorspronkelijk verschenen in 1988-1989 (!) in *Uitvoer, Cultuurmagazine voor Utrecht*. Nadruk ligt op de jaren 60 van de vorige eeuw.

Jan H. Lodewijks (eindredactie), **Flehite - Historisch jaarboek voor Amersfoort en omstreken**. Amersfoort, Stichting Flehite Publicaties, 2020. ISBN 978 90 82074 87 1. 176 blz., € 18,90. Zoals altijd prachtig uitgegeven jaarboek met elf bijdragen over onder andere de Nederlandse Beiaardschool, de doperse beweging in het Eemland, Amersfoort als festivalstad, een 19e-eeuws leesgezelschap en jaaroverzichten archeologie en monumentenzorg. Zie: www.historisch-amersfoort.nl.





Wandel- en vaarroutes
langs de lantaarnconsoles
aan de Utrechtse grachten

Tweede
herziene druk
nu verkrijgbaar!

Winkelprijs € 14,75
Ledenprijs € 10,-



Projectontwikkeling
Bemiddeling
Verhuur
Bouw

**LISMAN
EN LISMAN**
BOUW & VASTGOED





Laan van Vollenhove 2925 Zeist • +31 (0) 30 69 5 66 44 • www.lismanenlisman.nl

Interesse in de geschiedenis van stad en regio Utrecht?

Word dan lid van **Oud-Utrecht**

Als lid van *Historische Vereniging Oud-Utrecht* ontvangt u zes maal per jaar het Tijdschrift Oud-Utrecht, ieder jaar een Jaarboek en om de maand de digitale Nieuwsbrief. Ook kunt u excursies, lezingen en het maandelijkse Historisch Café bijwonen.

www.oud-utrecht.nl/lid-worden



8 720299 298507